PB-leden, maar hij speciaal, zijn de partijleiders, de aanvoerders van het leger, die de zwaarste taak en de grootste verantwoordelijkheid hebben, daar zij (in de Kamer) recht tegenover de vijand staan en de eigenlijke strijd voeren; dus moeten zij ook op discipline van de partijgenoten kunnen rekenen, en niet als vrij wild aan hun betweterige aanvallen blootstaan. Ik kreeg daar natuurlijk ook mijn behoorlijk vet. Toch geloof ik dat Pieter mij meer als enfant terrible, die vaak met onverantwoordelijke beledigingen kwam, beschouwde, en Gorter meer als de principiële gevaarlijke tegenstander.[169] Ik kwam nu gaandeweg bij de informele samenkomsten, die redaktievergaderingen van De Nieuwe Tijd betekenden;[170] daar leerde ik Pieter Wiedijk (J. Saks) nader kennen en waarderen, als de nuchtere kritische vriend der marxistische vechtersbazen, zijn hoofd schuddend over hun eenzijdige felheid, en met de scherpe humor, die ook in al zijn artikelen voor den dag komt (kostelijk had hij indertijd Bolland na diens akademische rede uitgekleed!) kon hij ons soms aardig tot bezinning en beschouwing ook van de andere kant brengen. Zo herinner ik mij, dat na de spoorwegstaking en in die woelige debatten, ik bij zulk een gelegenheid tot hem zei: het komt er niet op aan wat Jan of Piet zeggen of doen, maar wat de Nederlandse arbeiders denken en willen; waarop hij antwoordde: ja, maar die Jan heet Oudegeest, en die Piet heet Troelstra. Daarmee de waarheid uitdrukkende hoe in dit stadium der beweging zulke leiders inderdaad een belangrijke rol spelen.

Zo kwam met Pasen 1906 het Utrechtse kongres, in de grote Tivolizaal. Geladen met spanning van strijd en afrekening. Troelstra stelde zich dadelijk aan het hoofd als woordvoerder tegen het partijbestuur, dat met Wibaut als voorzitter maar een zwakke tegenweer bood, en al zijn voorgestelde dagorde's door tegengestelde dagorde's van Troelstra neergestemd zag. Hij stelde een motie voor, die de voortdurende kritiek van de Nieuwe Tijd-groep afkeurde als schadelijk voor de partij.[171] Achtereenvolgens spraken Van der Goes, Jet Holst en Herman Gorter voor onze groep: Van der Goes vol van ouderwetse retoriek waar Troelstra glimlachend naar luisterde; hij keek veel bedenkelijker toen Gorter precies, op de man af, de betekenis van de motie voor de toekomst tekende als vrijbrief voor elk opportunisme, omdat kritiek daarop van te voren gediskwalificeerd is als kwaadwillig en schadelijk; dus zodra iemand zou alarm maken, kwam deze motie met: in je hok, hond! Maar de algemene stemming van het kongres was daarmee niet aan het wankelen te brengen.[172] Gorter bracht mijn geval ter sprake: Troelstra had in zijn Volk-artikelen na de verkiezingen mij een veeg gegeven: 'men kan een goed waarnemer van hemelse verschijnselen en tegelijk een

botterik in de politiek zijn' (van zijn opvatting van politiek uit was dat ook niet zo heel mis).[173] En, zei Gorter nu, 'om deze zelfde man, over wie Troelstra zo oordeelt en schimpt, hebben de twee grootste partijbladen in Duitsland met elkaar gevochten om hem als medewerker voor politieke artikelen te hebben'. (Dat zag daarop dat in Berlijn op aandringen van de arbeiders de wat slappe Vorwärts-redaktie gereorganiseerd werd, en daarbij was mij gevraagd, om als medewerker op te treden. Toen ik dit aan Mehring meedeelde werd deze woedend, ging op hoge poten naar de Vorwärts met de aanklacht dat ze hem zijn medewerkers trachtten af te troggelen; hij wou mij voor de Leipziger monopoliseren.) Waarop uit het kongres een stem riep: laat hij dan naar Duitsland gaan, daar past hij beter dan hier.[174]

De motie werd natuurlijk aangenomen. Zoals Wiedijk het zijn mederedakteuren duidelijk maakte: jullie hebt hen ongeschikt willen verklaren, verbaas je dus niet dat zij nu jullie ongeschikt verklaren. Tak trad af als hoofdredakteur en Troelstra kwam weer aan 't hoofd van de krant.[175] Er was wat veranderd in de partij. Er was nu ook een nieuw type figuren opgetreden op het kongres, de vakverenigingsbestuurders. Terwijl [het] op het vorige, in Den Haag, als nieuwe figuren de jongere intellektuelen waren, die naar voren kwamen, Wijnkoop, Van der Waerden, Albarda, de SL-mensen, kwam nu in Utrecht de jonge vak[bonds]burokratie naar voren. In deze jaren sinds 1900 was de zogenaamde moderne vakbeweging (met grote kassen en kontributies en centrale macht der hoofdbesturen) sterk omhoog gekomen door de prosperiteit die al sinds 1895 in Duitsland begonnen was. Ze hadden het Nederlands Vakverbond NVV gesticht,[176] en in vele plaatsen met sterke vakbondsafdelingen traden gesalarieerde bestuurders en propagandisten op. Ze waren alle diep-reformistisch, wensten hun voornaamste lui (Oudegeest, Van den Tempel[177] etc.) in het parlement om voor sociale wetten te strijden; vaak zeer bekwame lui, maar zonder enig besef van marxisme of revolutionaire gedragslijn en doeleinden. Wel was de Diamantwerkersbond met Henri Polak hun oude voorbeeld; maar deze was een eenling door monopolie-positie, had ook zeer protektionistische instellingen bij leerlingwezen; maar tegelijk waren onder de goed betaalde diamantwerkers halve intellektuelen, die in de partijdiskussies hun man stonden, zoals Loopuit[178] en De Levita,[179] die de oude tijd hadden meegemaakt en evenmin als Henri Polak zelf voor het politieke reformisme van Troelstra te vinden waren. Nu eerst, nu in alle andere vakken de 'moderne' vakbeweging opkwam, had het reformisme in de SDAP een stevige basis gevonden. Zo verklaart zich de omslag van stemming na 1905.

De Nieuwe Tijd-groep trok haar konsekwenties. Eerst was er een bijeenkomst van redakteuren en medewerkers, allen die tot de 'marxisten' op een of andere wijze konden gerekend worden. Daar trad toen Bonger op met een akte van aanklacht tegen de leidende redakteuren: ze waren niet taktisch geweest, hadden alle soort[en] van fouten gemaakt, en daardoor zaten we nu in de put. Jet Holst antwoordde hem, dat het wel deze zaak van de hele kleine kant bezien was, alles op persoonlijke tekortkomingen te schuiven. Het was een natuurlijk konflikt van twee richtingen, die steeds meer tegenover elkaar kwamen, in de gehele internationale beweging. Bonger had naam als kriminoloog, had een belangrijke dissertatie geschreven over 'Criminalité et conditions économiques', overigens een droge nijdas, die zich als een terrier in kleine nijdigheden kon vastbijten. Hij is later door wat gekonkel van rode gemeenteraadsleden en wethouders in een apart voor hem ingesteld professoraat in Amsterdam geschoven.[180]

De eigenlijke leidende personen, de redakteuren Gorter, Van der Goes en Jet Holst beantwoordden hun diskwalifikatie door aan te kondigen dat zij zich uit de propaganda terugtrokken. Want, zeiden ze, altijd als wij zouden optreden en het socialisme naar onze opvatting zouden verkondigen en verdedigen, kon elke bezoeker of tegenstander opstaan en zeggen: uw opvatting geldt niet mee, ze is door de SDAP gediskwalificeerd. Ze zijn natuurlijk wel aangevallen op dit besluit, als zijnde gebrek aan discipline en plichtverzuim.[181] Natuurlijk voelden ze wel als plicht Troelstra's brochure over partijleiding kritisch te weerleggen, omdat die te kort vóór het kongres was verschenen, om er toen meer dan een paar opmerkingen over te maken. Van der Goes nam die beantwoording op zich. Zoals bij al zijn werk deed hij dat grondig en op zijn gemak, door alle oude kranten en dokumenten te raadplegen, en dan bleek de gang van zaken en de volgorde en argumentatie vaak heel anders te zijn dan Troelstra in zijn boek had voorgesteld. 'Verkeerde partijleiding' heette het antwoord, en het was tenslotte gereed toen het volgende kongres (in Haarlem) bijeenkwam. En daar werd de idylle van pais en vree opgevoerd. Het was alles nu rust en vrede in de partij geworden, en Van der Goes werd bezworen, die vrede nu niet door het uitgeven van zijn werk te verstoren en alle oude vuur van verdeeldheid weer op te rakelen. En onder die druk gaf hij gedeeltelijk toe, zo, dat zijn boek niet in het openbaar zou verschijnen (daar was Troelstra bang voor, want dan zou hij op allerlei punten als een loslippige praatjesmaker verschijnen, en dat zou zijn politiek prestige schaden in de openbaarheid), maar alleen in een aantal genummerde exemplaren aan een deel der partijgenoten, dat er voor in aanmerking

kwam, toegezonden worden.[182]

Daarmee waren de jongere krachten der oppositie echter niet tevreden. Zij wilden doorvechten, en niet met het verkondigen van abstrakte theorie, maar op het terrein zelf van praktische politiek. In Amsterdam, in het diamantwerkersdistrikt III hadden ze een hele aanhang; daar was vlak na 't Utrechtse kongres een satirisch blaadje verschenen 'De reuke der liefde' (aanknopend aan een woord uit een rede aldaar van Troelstra dat tussen ons meer de reuke der liefde moest heersen!), waarin allerlei om en aan deze strijd scherp gegeseld werd.[183] En hieruit als kern kwam nu een oppositieblaadje op, het weekblad De Tribune, 19 oktober 1907 begon het, met als redakteuren Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton.[184] Ravesteyn was een SL-man, goed historikus, ook goed kenner van literatuur, leek wat droog en pedant; Ceton was onderwijzer, vurig liefhebber van biologiestudie, eenvoudig en met klare overtuiging, voorstander van een grondige revolutie van onderwijs in marxistische geest.

Dit alles heb ik zelf niet meer meegemaakt, want ik was in 1906 naar Duitsland verhuisd. Vandaaruit beloofde ik mijn medewerking aan De Tribune, en als vervolg op een artikel over België en waarom daar de beweging zo zwak was schreef ik het eerst een artikel-reeks 'waarom de sociaal-demokratie in Duitsland zo sterk is'.[185]

Ik had echter te voren, naar ik meen tussen deze beide kongressen, als neerslag in mijn geest van al die strijd, een, ook apart uitgegeven artikel in De Nieuwe Tijd geschreven over 'theorie en beginsel in de arbeidersbeweging',[186] en daarin revisionisme en anarchisme als twee eenzijdige ontaardingen van goede marxistische taktiek geschetst. Dit heeft toen in onze kring goed gewerkt, omdat het aan de strijd die ze voerde, een dieper aspekt en reliëf gaf. Wijnkoop, die gemeend had een felle scheldpartij of tenminste kritiek op de reformisten te zullen lezen schreef mij: wat is je brochure best. En Gorter plakte er een stuk van hem aan, met wat praktische voorbeelden, en gaf het toen uit met als omslagtitel 'Marxisme en revisionisme'. Daarmee had ik mijn plichten ten opzichte van de Hollandse partij vervuld.

In deze jaren had in Leiden de afdeling SDAP, waarvan ik aldoor voorzitter was, steeds vastere voet gekregen. Er waren steeds meer bruikbare krachten voor bestuursfunkties; enige jaren hadden we met Haarlem of Den Haag samen een plaatselijk weekblaadje De Wekker,[187] waarin ik natuurlijk heel wat schreef. Uit 1903 kwam een ontslagen machinist, Dubbeldeman, die in de Kloksteeg een klein boekwinkeltje opzette, zeer bruikbaar; later breidde hij uit tot grote boekwinkel ergens anders,[188] werd zakenman en viel af. Ook kwam in die tijd Van Langeraad,[189] ambtenaar bij de post,

had altijd nerveuze hoofdpijn, lang en mager, zeer toegewijd en ijverig, kende van huis uit de agrarische kwesties heel goed. Ook J.A.N. Knuttel.[190] Ook kwam een theologisch student, M.C. van Wijhe,[191] die eerst als Troelstra-aanhanger tegen mij inging, maar na de ervaringen van 1905 omdraaide en ons beter waardeerde. De meesten van deze gingen mee over naar de Sociaal-Demokratische partij. Ook een paar rustige schildersknechts, die er zo reformistisch uitzagen, dat ze later in de Leidse gemeenteraad als goede SDAPers plaats vonden; en een lawaaiige fabrieker, Baart, een tijdje fiks, maar te weinig fond, later ook in de gemeenteraad. Door mijn vertrek verloor ik dit alles uit het oog.

In Duitsland

In die tussentijd was echter ook mijn eigen plaats en werk aanmerkelijk veranderd. In de zomer van 1906, meen ik, kreeg ik een brief van Kautsky met de vraag of ik eventueel naar Berlijn zou willen komen om daar als Lehrer op te treden in een Parteischule, die men van plan was te stichten.[1] Het was een voortzetting van dezelfde gedachtengangen, die al bij de oprichting van de verschillende Bildungsausschüsse hadden voorgezeten. Er werd in Berlijn een Zentralbildungsausschuss vanwege de Sozialdemokratische Partei Deutschlands in het leven geroepen,[2] om alle plaatselijke pogingen te ondersteunen en naar eenzelfde plan te helpen organiseren. Daartoe was Heinrich Schulz uit Bremen als leider naar Berlijn beroepen, en hij zou ook leider van de Parteischule zijn. Deze moest dienen om jonge funktionarissen op te leiden, door ze een grondige kursus in theorie en andere dingen te laten doorlopen. Hiervoor was het dat Kautsky, in opdracht van Bebel, dus namens het Parteivorstand mij vroeg. Het leek mij zeer, daar ik door konflikten op de sterrenwacht juist besloten had daarvandaan te gaan en als leraar te solliciteren, maar, schreef ik, in Berlin wohnen zu müssen erscheint mir schrecklich. Ik ben toen met Herman samen naar Berlijn geweest en logeerde bij Kautsky in de Saarstrasse in Friedenau, leerde daar voor het eerst de Berlijnse huizen en hun bouwwijze kennen. (Ik meen tenminste dat die reis met Herman samen in een nachttrein, waarin hij de hele nacht rustig op een bank sliep, na en naar aanleiding van de eerste brief was). Uit al wat er gepraat werd begreep ik hoeveel moeite en fraktiestrijd en intrigue om dat alles nog heenzat. Ik voelde vooral ook het bezwaar: zal de Pruisische politie dit toelaten, en als ik dan hier mijn betrekking heb opgegeven, en daar word ik er uit gezet, dan sta ik op straat. Ik geloof, dat ik dit bezwaar in een

antwoordbrief uit Holland tot uitdrukking bracht, en vroeg of er niet een of andere garantie bijgegeven kon worden, als dat geval zo intrad. Ik hoorde eerst een tijd niets er over, en vernam eindelijk dat het Partijbestuur zijn mening veranderd had en nu aan Max Maurenbrecher,[3] een pas wegens zijn socialistisch optreden ontslagen predikant, het onderwijs in de Parteischule wilde opdragen. Zoals ik later vernam was Bebel zeer 'ungehalten' geweest over mijn vraag naar garantie: zoiets zouden socialistische arbeiders niet begrijpen, die dagelijks riskeerden uit hun brood gestoten te worden wegens socialistisch optreden, en nu zouden zien dat een intellektueel een Extrawurst gebraten werden sollte. Dit heeft dus zeker meegewerkt tot de verandering. Ik wist dit niet; maar was diep teleurgesteld, omdat ik mij er gaandeweg steeds meer ingedacht had als een mooie nieuwe werkkring. Ik kende Maurenbrecher uit zijn geschriften, volkomen onwetend in marxisme; en ik schreef een antwoord aan Kautsky, waarin onder andere als ze in de partij in ernst het theoretisch inzicht zouden willen verdiepen, wat voor de verdere strijd absoluut noodzakelijk was, dat ze dan door dit besluit aan de arbeiders stenen voor brood gaven. Ik heb in die brief flink uitgepakt over de betekenis van marxistische theorie juist voor de vele partijfunktionarissen en voor de hele strijd. Ik geloof dat deze dan ook zijn werking gedaan heeft. Want na een tijd schreef Kautsky mij, dat Bebel al niet meer zo op Maurenbrecher gesteld was als in 't begin, en alleen nog naar een middel zocht om hem kwijt te raken, tegen alle reformistische en halve elementen, die hem steunden. Dit werd een mooi stukje 'Parteimache'. Maurenbrecher had juist een boek klaar in opdracht van en gepubliceerd bij de 'Vorwärts': Die Hohenzollern-Legende; daarin kwam een zin voor, dat een of andere oude keurvorst zijn kollega-vorsten afgevallen was, en er volgde op: zoiets is een erg vergrijp tegen alle ethiek, zo zijn klassegenoten in de steek te laten. Mehring diepte die zin op en schreef in de Leipziger Volkszeitung een vernietigend artikel,[4] wat dat voor een soort historisch materialisme was, en hoe hier weer bleek, hoe nodig het was, werkelijk marxistisch inzicht ook bij de publicisten te brengen.

En toen de Parteitag van dat jaar in september kwam, haalde Bebel in zijn politieke rede ook een artikel van Maurenbrecher in de Sozialistische Monatshefte aan, dat er alle aanleiding toe gaf en waarover Bebel inderdaad zeer verontwaardigd was, en verklaarde, dat na zulk een openbaring van zijn inzichten deze man helemaal niet meer, zoals het Parteivorstand eerst had gemeend, als leerkracht aan de op te richten partijschool in aanmerking kon komen.[5] Daarmee was Maurenbrecher van de baan; en weldra kreeg ik een brief

van Kautsky dat nu de bezwaren verdwenen waren, en hij gaf nu nadere details over plan en opzet, omvang, salaris, etc.[6] Er zouden twee hoofdleraren voor de theorie komen, Hilferding[7] uit Wenen voor Nationalökonomie, en ik voor Soziale Theorien, en dan daarnaast zou Mehring geschiedenis geven, enige juristen (Stadthagen,[8] Heinemann[9] en Rosenfeld[10]) zouden de funktionarissen goed onderleggen in wet en recht, en Schulz zelf zou over de techniek van woord en schrift onderricht geven. Ik heb toen aan Kautsky gevraagd, wat met die Soziale Theorien bedoeld was, en dat er op zijn minst 'und Historischer Materialismus' bij moest. Hij werd daarover wat 'ärgerlich' en zei: het komt er niets op aan, hoe dat precies heet: de hoofdzaak is dat je eerst hier bent 'und dann machen Sie es wie Sie wollen'. Ik geloof dat ik toen in de herfst weer naar Berlijn ging, omdat in de tussentijd een uitnodiging was gekomen om in Leipzig voor de Sozialdemokratische Verein twee voordrachten op opeenvolgende avonden te houden, en daar knoopte ik dit bij aan.[11] Met Mehring, die ik op mijn eerste bezoek reeds ontmoet had, samen reisde ik naar Leipzig, waar hij mij zelf aan de Leipzigers wilde vertonen en voorstellen. Op het redaktieburo trof ik dr. Lensch,[12] de tweede redakteur die voor alle dagelijkse politieke werk zorgde, een intellektueel, (Mehring was van oordeel dat voor zulk werk intellektuelen niet te missen waren), die uit zijn studententijd een freche manier had overgehouden om met de mensen om te gaan, een 'schnoddriger Kerl'; ik had daar geen last van, blijkbaar had hij voor mij wat respekt, en aan zijn grove openhartigheden was ik gauw gewend. Daar kwamen toen op Mehrings buro de drie grote mannen van de Leipziger arbeidersbeweging: de voorzitter Genosse Carl Buhl, de penningmeester Klemann en nog iemand. Ik keek mij de ogen uit: deze dikbuikige gezette burgerlui, dat waren de steunpilaren van het radikalisme, waaraan wij Nederlandse marxisten, en zo ook elders, ons moesten vasthaken als de rotsen, waarop onze kracht steunde. Ze meenden het ook eerlijk, stevig in de oude traditie, vol inzicht toch in de behoeften en gevoelens van de arbeiders; daardoor waren zij indertijd bij Mehring gekomen om hem voor de krant te winnen als politiek leider, en steunden hem onverzettelijk in alle moeilijke gevallen. Maar het was moeilijk bij hen te denken aan iets wat 'revolutionair' was.

's Avonds de voordracht en de volgende dag weer: eerste over Ethik und Sozialismus, te laten zien hoe Dietzgen's leer van het abstrakt algemene goed en doelmatige dit beheerst; en tweede 'Umwälzungen im Zukunftstaat', ietwat reklameachtige titel om te laten zien hoe *de* revolutie uit een totaal van radikaal doorgevoerde hervormingen bestaat. De grote zaal van 't Volkshaus was vol en een uiterst aandachtig gehoor; ik oreerde vanaf het podium. Ongewoon voor mij was even opzij van mij vooraan op het podium een tafeltje waaraan twee politiemannen met potlood en papier voor zich; bij elke politieke vergadering aldus, om op te tekenen als de spreker iets ontoelaatbaars zegt, waarvoor hij aangeklaagd en veroordeeld kan worden, en eventueel om zo nodig de vergadering te ontbinden. Bij een van die beide voordrachten, ik weet niet meer waar, voelde ik dat mijn redenering de gevaarlijke kant opging; ik zag de zaal iets in spanning komen, een der beide Polizisten ging rechtop zitten en nam zijn potlood op, in afwachting. Maar ik zocht mijn woorden zorgvuldig, gleed de klip van de wet voorbij, kwam weer in rustig water en het potlood werd weer neergelegd. Van toen af wist ik dat ik in Duitsland steeds mijn woorden zo zou kunnen kiezen als nodig was om toch te zeggen waar het om ging en onder onaantastbare vormen. Ik vroeg aan Mehring daarna of mijn Duits behoorlijk was geweest; o, ja, op één punt na, ik had gezegd dat Kant over God en onsterfelijkheid räsonnierte (redeneerde), en in 't Duits betekent dat eigenlijk mopperen. De voordrachten werden heel netjes door het Parteiverlag uitgegeven.[13] Dat hoorde bij de Bildungsbewegung, dat men nuttige brochures niet meer, als de oude Vorwärtsbrochuretjes, op smerig krantenpapier in slechte druk uitgaf. De Vorwärts is dat toen ook gaan nadoen, en poogde dat zelfs artistiek te doen, wat meestal op afzichtelijke wansmaak uitliep. Mehring en Kautsky vonden het feit van deze Leipziger voordrachten een goede introduktie voor het leraarschap aan de Parteischule.

Ik had dus nu ontslag aan de sterrenwacht gevraagd en gekregen, en tegen begin november 1906 trok ik uit Amsterdam naar Berlijn.[14] Frank en Herman waren aan het station om mij uitgeleide te doen, daarmee onderstrepend dat zij het een feit van betekenis voor onze hele groep achtten. Ik logeerde de eerste nachten weer bij Kautsky op de opklapsofa, en ging direkt een kamer in de buurt zoeken. An was met Tonneke, die toen bijna een jaar was, achtergebleven tot ik een woning zou hebben, bleef zolang in Delft bij haar ouders, tot na Kerstmis. Op een der eerste novemberdagen een korte plechtige opening met een speechje van Bebel, en een dito van Heinrich Schulz, en we waren geïnstalleerd. Te voren was ik met Kautsky naar Mehring geweest om daar nog het een en ander over programma en kursus te overleggen en ontmoette daar voor het eerst mijn hoofdkollega Hilferding. Ik voelde hem dadelijk als een totaal ander type dan wijzelf. Hij behoorde tot de Oostenrijkse school van marxisten, die evenals de Hollandse school vanuit Berlijn als verschaffers van theoretische hulpkrachten werd beschouwd.[15] Maar ze waren wel anders dan wij, veel meer vervuld van burgerlijke filo-

sofie en wetenschap, dus vaak in detail beter beslagen, maar ook meer geneigd tot allerlei opportunisme. Zodat wij uit hun geschriften (Otto Bauer, Renner,[16] Max Adler) vaak een heleboel geleerd hebben, maar vooral ook door de tegenspraak die ze in ons wekten en ons tot nieuwe gedachten en formuleringen bracht. Hilferding had iets van een slimme–intrigerend is te veel gezegd, maar toch–influencerende politieke schuiver, met wat mummelend onverstaanbaar sarkasme in zijn uitingen. Later zei hij mij eens: jullie radikalen in Holland bederft je eigen zaak altijd door dadelijk in het publiek op de grote trom te slaan. Wij in Wenen doen dat anders; als er iets verkeerds gebeurt of in de krant staat ga ik naar Fritz Austerlitz,[17] de redakteur, praat met hem, en dan wordt het hersteld, zonder dat er grote ruzie uitkomt. Hier blijkt dus het verschil in opvatting van politiek; zij in Wenen trachten het onder elkaar te houden als leiders, terwijl wij in Holland altijd aan arbeiderspolitiek van de massa's zelf denken. Hilferding kreeg de naam van een groot ekonoom door zijn boek 'Das Finanzkapital', dat ons inderdaad veel nieuw licht bracht over de moderne ontwikkeling. Later beweerde Radek[18] tegen mij, dat er geen enkele oorspronkelijke gedachte van hemzelf inzat, maar alles uit burgerlijke ekonomen gekompileerd was, maar dat hij de kunst verstaan had om net als een vos met zijn staart zijn sporen uit te wissen.

Zo begon ons werk. Uiterlijk wist ik het zo geregeld te krijgen, dat ik mijn lessen die 's ochtends vielen, en de twee middagen, dat de leerlingen onder mijn toezicht zelf werkten, zodanig kon koncentreren, dat ik vier dagen geheel in Berlijn bleef en twee dagen geheel vrij was. Ik moest nu een voortlopende kursus over historischmaterialisme in elkaar zetten (daarna zouden de sociale theorieën komen), en deed dit door na elkaar de Produktivkräfte, de Produktionsverhältnisse, de klassen, het recht, de staat, de politiek, dan de ideologie, de godsdienst, de filosofie te behandelen. Die volgorde had ik ook toegepast in een Hollands boekje 'Pro en Contra' over 'Het Marxisme' (ik de pro, Treub de contra) waar ik mijn aandeel als een pure schoolse uiteenzetting had geleverd.[19] Ik had toen in het hoofd, dat daaruit mogelijk een soort leerboek zou kunnen ontstaan, en aan het eind van de kursus heb ik van een der leerlingen, niet de begaafdste maar wel enthousiaste, die het alles had opgetekend en uitgewerkt, een kopie gekocht (hij was zonder werk en had geld nodig); maar het bleek mij toch niet bruikbaar.

De leerlingen, ongeveer dertig in getal, die bij de opening ook allen aanwezig waren, voelden zich allen de uitgekozenen der partij: elk partijdistrikt had iemand mogen zenden, meest jonge mensen, die in de propaganda wat beloofden, of ook die reeds een partijbaantje

als sekretaris of jong redakteur hadden, liepen van 20 tot 35 jaar, van zeer uiteenlopende begaafdheid, scherpzinnige koppen, en ook een paar goedmoedige enthousiasten, die door hun reformistisch distrikt gezonden waren, omdat zij altijd in de kontramine waren en over marxisme praatten; ook hierbij waren reformistisch aangelegde naturen, die zich al als de toekomstige funktionarissen voelden; ik herinner mij, dat in een epistel een van hen schreef: 'proletarische Disziplin besteht darin, dass man den Führern gehorcht' wat bij voorlezing een zodanig hoongelach bij de anderen wekte, dat ik de schrijver in bescherming moest nemen. Ze vormden alle onder elkaar een weldra goed verbonden groep met eigen bestuur, dat zorgde voor de nodige kleine divertimento's naast de studie: gemeenschappelijke uitstapjes, en andere gezelligheden. Ze voelden zich zo'n beetje als 'de studenten' van de Partij. Dat vertoonde zich aan mij ook wel als minder aantrekkelijk. Wij (dat wil zeggen An en ik, dus in 't volgend jaar al) waren in nadere vriendschap gekomen met enkele Russen, speciaal Samuel Lewitin[20] en zijn vrouw Manja, een vriendin van Jet Holst (die ook veel op haar leek en wel eens met haar verward is). Lewitin had een plan opgezet, om voor de Russische beweging een werk samen te stellen over alle inzichten, besluiten en debatten in de Duitse partij, speciaal op de partijdagen, naar onderwerpen gerangschikt, en Jet Holst zou daarin de leidende redaktrice zijn, en zij haalde er mij weer bij in. Het plan was te groots opgezet, en al die redevoeringen van de partijdagen verdienden die uitvoerige vereeuwiging niet; er is tenslotte, na veel werk, ook niets uitgekomen. Maar deze Russen zelf vonden wij een aanwinst, in hun ietwat droefgeestig revolutionair enthousiasme, tegenover al die gewichtige burgerlijke Duitsers om ons. Ze leefden in een klein woninkje ergens in Berlijn, waar ik ze bezocht. Van hen moest ik toen weg om een gezellige Kneipavond van de Parteischüler bij te wonen, die daar aan het bier drinken en studentenliederen zingen waren. Het viel mij wat koud op het lijf en was weldra ook met een paar van hen in ernstiger gesprek. Toen Schulz ietwat tadelnd me daar later over sprak en ik mijn tegenzin tegen dit namaakstudentengedoe uitte, zei hij ook: ja, als men net van de Russen komt, die alles zo tragisch-ernstig nemen, dan kan ik mij je Enttäuschung begrijpen; maar wij Duitsers zijn nu eenmaal anders.–De knapste kop onder de leerlingen, Alfred Keimling,[21] werd door Mehring al gauw ingepikt om na afloop in de redaktie van de Leipziger te komen, een nog jonge, scherp oplettende maar ietwat temperamentloze figuur. Een zekere agressiviteit, die de meesten tegenover de uit Leipzig gezonden leerling toonden, bewijst hoe toch in het merendeel der partij een zekere, deels kunstmatig gewekte ani-

mositeit tegen de scherp radikale tendens van de Leipziger Volkszeitung bestond.
In deze zes weken was ik natuurlijk ook in allerlei partijleven geraakt, was met de leidende en vele niet-leidende personen in aanraking gekomen en had er van allerlei leren kennen. De meesten ontmoette ik bij Kautsky, waar ik meest zondags ging eten. Kautsky zelf was een ietwat kort aangebonden, of liever in korte woorden alleen zich uitsprekende persoonlijkheid; hij kon helemaal niet in den brede diskussiëren, maar zei zijn opinie in vaak rake korte oordeelvellingen. Zo, toen hem eens gewezen werd, dat het omslag en uiterlijk van de Neue Zeit toch wel heel ouderwets was met al die krullen, en dat van de Monatshefte toch wel veel pittiger en betekenender, zei hij: was, dieser einsam hammernde Kerl soll den Sozialismus darstellen,[22] der doch gemeinsame Tat ist! Wat er gepraat werd was dus steeds in korte woorden, waarin men elkaar begreep, en waarin de lui daar al de hun bekende kleine feiten van de hoge sfeer van het partijleven met elkaar bespraken; ik stond er zo buiten, dat ik vaak maar de helft begreep. En verontschuldigde ik mij bij Kautsky, dat ik me in deze omgeving te onwetend voelde om voor de Neue Zeit wat te kunnen leveren zei hij: man kann ja nicht immer genial sein. Daar trof ik dan zijn mederedakteur van de Neue Zeit Emanuel Wurm,[23] een zachte sympathieke plichtijverige man, die alle dagelijkse werk verzorgde. Natuurlijk was ook Hilferding er vaak. Daar leerde ik ook Rosa Luxemburg kennen, die huisvriendin was;[24] bij al haar scherpte van woord en pen in wezen een zachte natuur, maar vol scherp verstand en onbedwingbare moed. Zoals Bebel eens zei: sie ist der einzige Mann in der Partei. Dan kwam daar ook Gustav Eckstein,[25] zoöloog en vurig Neo-Lamarckist, die zich daarom anti-darwinist noemde, wat natuurlijk begripsverwarring bewerkte; hij schreef over natuurwetenschappelijke kwesties in de Neue Zeit. Soms kwam Mehring op bezoek. Hij was in zijn uiterlijke doen en figuur een grove Pommer, goedhartig, hield van 's avonds aan de biertafel luidruchtige Witze, daar nooit ernstig diskussiëren. Wat er aan diepe kennis en breed inzicht in hem zat, kwam in zijn geschriften voor den dag. Hij was de beste stylist in de partij, zoals Bebel de beste redenaar; hij was het tegendeel van een redenaar, kon in het geheel niet spreken, en op de lessen die hij op de Parteischule gaf, las hij eenvoudig voor, wat hij tevoren opgeschreven had. Hij kende alles van Marx op zijn duimpje, ekonomie, filosofie, en toch was er iets beperkts aan zijn marxisme, iets speciaal Duits, niet universeel; als kenner van geschiedenis ongelooflijk grondig. Zijn hoofdtrek was, dat hij een fel hater van het Pruisisch militairisme was, daardoor sociaal-demokraat, kritikus van alle Pruisische regeringen, en hoe een! Scherper is het Duitse nationalisme nooit ontmaskerd als door hem; en dat gaf hem de populariteit onder de radikale arbeiders; daardoor ook gevreesd en gehaat door alle reformistische politici. Ook ontmoette ik daar Heinrich Cunow,[26] die wij als kenner van ethnologie en oermaatschappij hoogschatten; een zwaarlijvige burgerman leek hij, met nog burgerlijker echtgenote; hij was chefredakteur van de Vorwärts, maar daar hij niets revolutionairs in zich had, kwam daardoor de altijd slappe en halfslachtige naam-radikale politiek van de Vorwärts; onder de redakteuren waren vele reformisten. Hij vertelde ons daar hoe hij de kranten uit de Franse revolutie bestudeerde en daar allerlei inzichten en kijkjes verkregen had, afwijkend van de geldende geschiedenisboeken. Onder al deze bezoekers, die telkens kwamen, bleef als vaste ondergrond het gezin Kautsky zelf, Luise als zorgvuldige, altijd aktieve huisvrouw, tevens ten volle tot in alle details meelevend en meesprekend in alle partijzaken, en de drie zoons, toen alle gymnasiasten: de oudste Felix, met de roeping voor architekt, de tweede, Karl wilde medikus worden; de jongste, Bendel, in de laagste klas nog, had nog geen bepaalde plannen; hij is later socialistisch nationaal-ekonoom geworden op het voetspoor van zijn vader (deze Benedikt Kautsky is door de Nazi's na 1933 steeds in een koncentratiekamp opgesloten gehouden), toen een aardige twaalfjarige krullebol.[27] Alle drie vurige vrienden en vereerders van Herman Gorter. Later kwam hij nog vaak bij ons. Ik vroeg hem of zijn socialisme hem niet op het gymnasium hinderde; ja, altijd was er strijd met de nationalistische bourgeois-jeugd, maar, zei hij, wir sind doch mit einer Gruppe, so verteidigen wir uns. Zijn er dan nog meer socialisten, was mijn verwonderde vraag. Nein, aber wir sind die Demokraten, und die anderen sind die Aristokraten. Dus alleen, door met enige weinige jongens uit meer demokratisch-vrijzinnig milieu zich te associëren, kon deze zoon van een bekende socialist zich op het gymnasium al vechtende handhaven.
Maar dit Parteischuljahr zou niet rustig verlopen. Plotseling brak in december in de Rijksdag de krisis uit, waarin de rijksregering van Bülow, wegens het tegenstemmen van [het] Centrum[28] tegen de koloniale begroting, de Rijksdag ontbond en nieuwe verkiezingen uitschreef, de 'Hottentotten-wahlen'.[29] Onder jubel van alle liberalen, van de meeste intellektuelen, die nu ineens voor de koloniale politiek, voor wereldgrootheid enthousiast werden, en ijverig meededen. Deze ontbinding bracht ineens een volledige omwerping van ons programma; een aantal leraren moesten als kandidaten op Wahlagitation, ook Heinrich Schulz, die in Thüringen in een distrikt kandidaat was. (Mir graut vor dieser Wahlkampagne, im Winter in

den beschneiten Bergen, zei hij tot me); de leerlingen moesten allen naar huis om daar in hun woonplaats mee te doen in de propaganda; Hilferding werd in de Vorwärtsredaktie ingevoegd, ik kreeg opdracht van de Leipziger voor een aantal artikelen. Maar voor we uiteengingen moesten wij de leerlingen snel een week een stoomkursus geven over de verkiezingskwesties zelf. Toen dat afgelopen was ging ik met Kerstvakantie naar Holland. De trein waarin ik 's avonds aan station Friedrichstrasse stapte, was wit van de bevroren stoom, door bevroren wissels moesten we onderweg telkens wachten; toen we om zeven uur in plaats van om vijf uur 's morgens in Osnabrück kwamen, was de aansluitende sneltrein naar Holland al weg, en met een serie boemels kwamen we laat in de namiddag eerst in Amsterdam.

Ik had in de tijd vóór Kerstmis al rondgekeken naar woongelegenheid; Friedenau waar Kautsky, en Steglitz, waar Mehring woonde, waren dicht volgebouwde stadsbuurten, met alleen iets meer lanen dan Berlijn zelf. Je moet naar buiten, naar Zehlendorf, waar Ledebour[30] woont, daar zal het je wel bevallen. Op een dag dat ik vrij was, ging ik naar Zehlendorf en al dadelijk de rust van buiten, met velden en bossen, langs de Machnowerchaussee, deed weldadig aan. Ik kreeg van Frau Minna Ledebour een lijstje van woningen, die te huur stonden, en ging ze rond, eerst aan de noordkant van het spoor. Maar ik werd neerslachtig van die permanente lelijkheid van de versierselen, speciaal de grote stenen Kachelöfen in elke kamer was steeds een monster van gekleurde krullen. Daar te moeten wonen! Tot ik in dezelfde straat als Ledebour woonde op een reuzenvillagebouw kwam, door de architekt en eigenaar naar Engelse studiosmaak gebouwd, alles in eenvoudige vorm en harmonische kleur: dat was een verademing na alle afgrijselijkheid van wansmaak. Zonder aarzelen heb ik daar toen een Drei-Zimmerwohnung gehuurd: dat wil zeggen drie grote kamers op een etage, waar een keuken plus dienstbodenkamertje, zolder- en kelderruimte bijkwam. En toen kwam ik begin januari terug, nu wachtende tot de verhuisboel uit Leiden zou zijn aangekomen, daarna alles binnengedragen, geordend en het huis woonbaar gemaakt. An kwam met Tonneke toen ook, ik haalde ze in Stendahl af (wat een oud-Pruisische gehoorzaamheidssysteem ziet men in dat stadje in die, onder één doorlopend dak en gevel, alle gelijk naast elkaar gelegen woningen, in tegenstelling met elk huis een individualiteit in Holland); zij had een helpster voor Tonneke meegebracht, die de schrijfster Nine van der Schaaf[31] bleek te zijn. Zo begon ons leven in Zehlendorf. Dus in tegenstelling met mijn vrees een half jaar vroeger bracht de verhuizing naar Berlijn ons juist geheel buiten. Vanuit onze ramen, aan de achterzij, hadden wij een wijd gezicht over velden en bossen, naar Machnow en Düppel toe. Later, toen er sneeuw lag, zagen wij de herten uit de bossen tot dichtbij komen. Weldra viel een felle vorst in; wel waren alle ramen naar buiten dubbel, maar wij kenden in het begin nog niet de goede methode, hoe die Kachelöfen met bruinkoolbriketten te stoken; zodat we in 't begin kou leden en Ton, dubbel in wol ingepakt, toch de handjes blauw van de kou had. Toen we het eenmaal geleerd hadden ging dit beter en kregen we het knus warm; men moest er altijd om denken, telkens een raam te openen voor verversing van de lucht, want deze Oefen ventileerden niet, waren enkel dichtgeschroefde hete steenmassa's. Aan de huiskamer was een loggia, smal, maar die later in zomeravonden een heerlijk zitje opleverde, met gezicht op het Westen. Eerst werd nog de vorst zo erg, dat we water alleen uit de kelder konden halen, waar het voor alle bewoners afgetapt werd. Toen het weer beter werd leerden we het landschap waarderen, veel groter, zorgelozer, primitiever in reuzenbedrijf dan de verzorgde Hollandse tuin- en perceelkultuur; maar met grote lijnen van reuzenakkers omzoomd door dennenbossen, met berkenpartijen en landwegen met oude bomen. Een klein eindje achter ons was een moerassig bos, met een mooie zoomweg van berken, en een beekje, de Buschgraben er doorheen; daar groeide in massa Chrysosplenium alternatif, de goudveil, en de kooldistel, daar fladderde in massa de mij nog onbekende Vanessa Prorsa en vele andere vlinders, en vonden wij ook Dianthus superbus; verderop, in het hogere bos weerklonk het in mei van de wielewalen, en vlak achter ons huis zongen de nachtegalen, dat wij uit de slaap gehouden werden, de Poolse zowel als de gewone. Met de Ledebours, onze buren, deden we telkens grote wandelingen in de Potsdamse richting, waar bij Dreilinden de Potsdam-spoorweg in het bos verdween (toen eenzaam buiten, in 1926 een volgebouwd villadorp). Met de Ledebours sloten we vriendschap; hij was, door een veeljarig wonen in Engeland als krantenkorrespondent, een ander type geworden dan de meeste Duitsers, wat Engelser, universeler, paste dus veel beter voor ons; hij behoorde tot de meest gewaardeerde Rijksdagleden, te breed van internationaal inzicht en te onafhankelijk van geest om in het reformisme te vervallen, een scherpzinnige kop met revolutionair temperament.

Terwijl in deze weken de kiesstrijd zijn gang ging—hoe beklaagde ik die kandidaten die in plattelandsdistrikten in die kou van dorp tot dorp trokken om te spreken—had ik tijd voor huis inrichten, en schreef een aantal artikelen voor de Leipziger Volkszeitung, over principiële kwesties en leuzen: verzameld uitgegeven als brochure 'Der Kampf der Arbeiter';[32] beleefde zelfs in 1909 een tweede

4. Anton Pannekoek in een boom met mw Ledebour (?) en hoger in de boom Georg Ledebour, op een wandeling waarschijnlijk in de buurt van Zehlendorf (particulier bezit).

druk. Toen de kiesdag kwam en de uitslagen zouden komen, trokken An en ik met de Ledebours ergens naar een arbeiderslokaal in Berlijn N. (zijn distrikt), dronken wat 'Weissbier', en maakten de teleurstelling mee, toen de nederlagen bij de bosjes binnenkwamen. Daarna naar de binnenstad, waar we partijgenoten in groter aantal dachten te treffen, om het geval dadelijk te bespreken. Onderweg zagen wij voor het bureau van het Berliner Tageblatt met reuzen lichtende letters en cijfers elke volgende uitkomst als in vlammenschrift aan de gevel, met de stand van de partijen op elk ogenblik, hun verlies en winst; en telkens als een rood of zwart distrikt over stag ging, hoorden wij het gejubel van het burgerlijk publiek daar, dat kop aan kop stond, en dacht dat nu eindelijk de sociaal-demokratie de nederlaag voorgoed had geleden. Enigszins mistroostig trokken wij naar huis, alle faktoren weer overdenkend; het was een eerste les over de innerlijke kracht van de nationalistische ideologie, die de sociaal-demokratie hier leerde.

En daarna begon de school weer haar lessen, en werd er dubbel hard en ernstig gewerkt; 'snamiddags werkten de leerlingen zelf opgegeven thema's uit, die dan werden besproken in onderlinge kritiek. Nadat ik de kwesties van historisch materialisme had afgehandeld, heb ik nog wat tijd aan Montesquieu, Rousseau, Owen, Fourier, Proudhon gewijd, waartoe ik de eerstgenoemden apart moest gaan bestuderen; 't was geloof ik een suggestie van Kauts, maar het ging mij niet van harte af; en zo liep de kursus in mei of juni ten einde, met een afscheidsceremonie van een paar redevoeringen en een afscheidsfuifje van Lehrer en Schüler tesamen.

Wij gingen de vakantie naar Holland doorbrengen, familie, vrienden en partijgenoten bezoeken, van onze indrukken vertellen, en allerlei uit de Hollandse beweging vernemen. In begin september keerden we terug.

Op de avond van onze terugkomst waren de Ledebours dadelijk bij ons. Soms scheen het ons, dat ze ons wat vreemd onderzoekend aankeken, maar wij hadden geen erg. De volgende ochtend haalde ik van het Postamt de post van de laatste week, dáár op mijn verzoek vastgehouden (het vroegere was naar Holland opgezonden). Daaronder was een brief van het Polizeipresidium in Berlijn om op dat uur die en die dag (die al verstreken was) op het Polizeipresidium aldaar te verschijnen. Toen deelde Ledebour ons mee, dat al in de krant had gestaan, dat Hilferding en mij het verder lesgeven aan de Parteischule verboden was; toen ze de vorige avond merkten dat wij er niets van wisten, wilden ze ons de eerste nachtrust niet verstoren. Ik toen naar Heinemann, die onze rechtsadviseur was; hij zei me, nu, zonder verdere oproep af te wachten dadelijk daarheen

te gaan, en inleidend te zeggen waarom ik er op de vastgestelde tijd niet had kunnen zijn; en hij gaf mij verdere instrukties. Ik meldde mij dus, werd bij een ambtenaar toegelaten: ich habe Ihnen folgenden Erlass zu verlesen; en las mij voor het besluit, dat als ik deze werkzaamheid niet staakte, ik uit Pruisen zou worden uitgewezen. Ik antwoordde, dat ik het reeds vernomen had en mijn Entlassung had eingereicht; dus aan de eis voldaan; maar dat ik natuurlijk door mijn Rechtsanwalt Beschwerde zou einlegen. Die Beschwerde was natuurlijk een loze formaliteit, een beroep op een Pruisisch-Nederlands Siedlungsverdrag, dat men elkaars onderdanen niet zal belemmeren in hun bedrijf voor levensonderhoud.

Zo was dan gebeurd waar wij al eens voor hadden gevreesd. In een hoofdartikel in de Vorwärts werd het geval behandeld als een aktie van de politie tegen de partij gericht.[33] En trots verklaarde het blad: der Schlag war schon pariert, als er gefallen war, het Parteivorstand had dadelijk twee anderen in onze plaats benoemd, Rosa Luxemburg (die Nationalökonomie zou geven) en Cunow; Rosa, hoewel Poolse, was door een schijnhuwelijk indertijd Duits onderdaan geworden; dus die kon men niets verbieden. Hilferding werd in de redaktie van de Vorwärts (onofficieel) te werk gesteld. Aan ons werd, volgens geldende partijregels, nog een half jaar salaris uitbetaald, en dan moesten we maar zien, wat zich in die tussentijd verder opdeed. Ik was wat verontwaardigd toen Kauts zei: kun je niet je oude baan aan de sterrenwacht weer opvatten? Stel je voor, dat ik daar met hangende pootjes weer aankwam, terwijl ik zo blij was daaruit verlost te zijn. Vooreerst kreeg ik opdracht van het Parteivorstand om naar Leipzig te gaan, de boekennalatenschap van de onlangs overleden Julius Motteler (de rode postmeester uit de tijd van de socialistenwet) te ordenen en na te zien, wat er van waarde voor het Parteiarchiv inzat.[34] Ik vond daar o.a. een aantal brieven van Marx en van andere personen, benevens een aantal oude zeldzame of verdwenen brochures. Ondertussen schreef ik wat artikelen voor de Leipziger Volkszeitung (ze werden steeds behoorlijk gehonoreerd) en, meen ik, ook voor de Neue Zeit; maar ik bemerkte wel dat daaruit geen levensonderhoud zou zijn te halen. In die tijd is Pieck, de partijsekretaris van Bremen,[35] tot mij gekomen met de vraag, of ik niet naar Bremen zou willen komen, om de Lehrtätigkeit daar, in die vrijere stad, meer lokaal voort te zetten; maar dat leek mij een soort verlaging of achteruitgang, om in plaats van voor de hele Duitse partij voor slechts één stad te werken; en het voorstel heeft toen geen ogenblik ernstig bij mij gewogen. Toen was het dat iemand (ik weet niet meer wie, Mehring of Schulz; 't kan ook Otto Geithner[36] geweest zijn, assistent op het partijarchief, een vu-

5. De partijschool in 1909-1910 in het leslokaal; op de achtergrond een portret van Pestalozzi (IISG).

rig toegewijd klein mannetje met een heldere kop, in wie ik een grote sympathie had gevonden) mij aanried een Zeitungskorrespondenz[37] op te zetten: elk artikel werd dan bij de partijbladen, die zich geabonneerd hadden, rondgezonden en afgedrukt, tegen een vast abonnement; zo bracht een artikel dat men schreef veel meer op. Er was behoefte aan Leitartikel, die zeer principieel kwesties van de dag behandelden of daaraan theoretische Aufklärung vastknoopten; de meeste radikale bladen zouden zich zeker abonneren. Dat plan werd dus ten uitvoer gebracht; ik kocht een schrijfmachine met cyclostyle apparaat om een dertigtal afdrukken te kunnen maken; elke week zou een artikel verschijnen, dat de kranten alle vroeg genoeg voor hun zaterdagavondnummer zouden hebben; de grote bladen betaalden 20 Mark, de kleine 10 Mark per maand, later hebben enkele hele kleine die moeilijk konden bestaan, zoals het Gothasche Volksblatt, waar Geithner redakteur van werd, mij met 5 Mark tevreden gesteld.[38] Vond zulk een artikel nu en dan zijn weg in een nog andere, niet geabonneerde krant, dan kreeg ik daar kennis van door een apart bureau, dat zich voor alle diverse Zeitungskorrespondenzen met het opsporen van dit marauderen bezig hield, en moesten ze daarvoor ook betalen. Zo kwam maandelijks een bedrag tussen 200 en 300 Mark binnen; en daarvan was, zoals wij leefden, te bestaan. Het eerste artikel 'Philisterangst' verscheen.[39]

Onderwerp en inhoud van dit artikel verplaatsen ons dadelijk midden in de kwesties die toen de Duitse partij in beweging brachten. De theoretische strijd van marxisme tegen revisionisme was zowat uitgewoed; praktisch won echter het reformisme steeds meer terrein op het radikalisme, al bleef dit laatste de meerderheid der partij achter zich houden—dat kon met het oog op de scherpe koers van de Duitse regering en het Duitse kapitaal tegen de arbeidersklasse ook moeilijk anders. Daarnaast was de grote kwestie die nu de gedachten bepaalde: de massastaking. In Dresden 1903 had Bebel een rede gehouden, waarin de staking als middel van verweer tegen aanslagen op het rijksdagkiesrecht was aangegeven; in 1904 was dit toen ook op het internationale kongres in Amsterdam gedaan, maar toch meer terloops, vooral tegen de 'algemene staking' zoals die door de anarchisten steeds was gepropageerd. Daarop had, op instigatie van Kautsky, Jet Holst haar boek over Generalstreik und Sozialdemokratie geschreven,[40] een keurig historisch overzicht van hoe de kwestie stond en een betoog waarom massastaking en propaganda daarvoor voor de sociaal-demokratie nodig was. In Essen 1907 was het weer onderwerp van diskussie, nu in verband met de kwestie van het veroveren van algemeen gelijk kiesrecht voor Pruisen.[41] Daarna was er in Keulen een kongres van vakbondsbestuurders geweest, die niet alleen de massastaking verwierpen als schadelijk en gevaarlijk voor de vakbeweging (ik vermoed dat het hierover was, dat ik in Holland in een krant (Volk?) schreef, dat zoiets begrijpelijk was, doordat voor zo'n vak[bonds]kongres de afgevaardigden niet door de leden gekozen werden maar door de besturen aangewezen. Dit was een foutieve mening; ik werd daarover in het Correspondenzblatt der Gewerkschaften over de hekel gehaald en heb dit toen moeten rektificeren. Het kan echter ook zijn, dat dit later is gebeurd, bij een andere gelegenheid; want dat krantje moet de Tribune geweest zijn), maar ook de diskussie daarover als gevaarlijk verwierpen.[42] Daardoor was dit weer een punt voor de partijdag in Mannheim 1906 geworden, waar de vakbondsbestuurders moesten terugkrabbelen. Dit alles stond natuurlijk onder diepe invloed van de Russische revolutie van 1905, Kerstmis 1905 onderdrukt, die al onze gedachten steeds sterk in beslag nam. Toen ik in Berlijn kwam wonen was Rosa al een tijd terug uit Rusland (d.w.z. Polen). Ik herinner mij niet vele verhalen over persoonlijke belevenissen daarbij; want ze was in november 1906 al een tijdje terug en dus was dat alles te voren doorgepraat. In 1906 verscheen toen juist (ik zond toen in november een exemplaar aan An in Delft) haar brochure 'Massenstreik, Sozialdemokratie und Gewerkschaften',[43] die ons voor het eerst een klaar beeld gaf van dat geheel nieuwe soort politieke staking, zo heel anders dan die oude ordelijke Belgische.[44] Al zagen wij niet dadelijk de gehele portée, toch werkte het op den duur diep in, door de arbeiders te dwingen verder te kijken dan hun gewone krantenliteratuur en propaganda hun toonde. Ik herinner mij, dat toen in een groepje (in een trein uit Berlijn komend) Mehring zei, wat een prachtig boekje hij dat vond, en hoe daarbij Jets boek tot een water-en-melk papje verbleekte, en toen plotseling tot mij: 'O, verzeihen Sie, ich vergass da dass Genossin Holst Ihre Freundin ist'; waarop ik antwoordde 'Ich glaube, sie ist uns aller Freundin, und ich weiss, dass sie sich am Meisten über Rosa's Schrift freuen wird'. Maar hij had gelijk: na de koele nuchtere analyse van de oude vormen en het voorzichtig banen van nieuwe wegen was dit ineens als een vurige stormwind, die die solide Duitse arbeidersbeweging in vuur en vlam dreigde te laten oplaaien. Het maakte de Gewerkschaftsführer feller en beslister in hun tegenstand, maar heeft in talloze arbeiders beslister enthousiasme gebracht voor resoluut doorgaan op deze weg.

En nu kwam die kiesrechtbeweging voor de aparte staten Pruisen, Saksen (en zelfs in de meest demokratische van al die Verfassungen mankeerde nog heel wat) in gang, en beheerste steeds meer het po-

litieke leven der partij; want dit was een doel, waarvoor aktie, aanvallende taktiek mogelijk en doelmatig was. Zo werden dan in mijn Korrespondenz telkens ook artikelen aan deze kwesties gewijd. Maar het was daarbij, en bij alle andere artikelen, toch steeds mijn doel, de vraagstukken theoretisch te verdiepen; vaak door aan een uiting van een tegenstander (burgerlijk, of revisionist) aan te knopen, te laten zien, waarin die gelijk had, om dan, door het breder te bezien, en dieper af te dalen, het principiële ongelijk aan te tonen. Ik voelde mij ook als iemand die nuttig werk deed; maar ik moest er aan wennen, dat ook door hen die het waardeerden, zo weinig uiting aan werd gegeven. Alle werk daarginds was zo van een ernstige plichtmatigheid vervuld en men kende en erkende elkaars bekwaamheden (en tekorten ook) zo goed, dat er niet verder over gepraat werd. Als men eens over een stuk zei, dat het goed geweest was, dan altijd omdat het in de onmiddellijke partij- en richtingsstrijd de ander net goed raakgeslagen had; en zulke lauweren haalde ik niet, of op zover afliggend theoretisch gebied, dat dat in de felle richtingsstrijd nooit aandacht kon trekken. Dit ontbreken van direkte uitingen van instemming werkte op mij vaak ontmoedigend; ik twijfelde dan of wat ik deed, meer betekenis had, dan dat het mij een broodje bezorgde.

Er was nu tussendoor ook tijd voor ander werk: maandags schreef ik gewoonlijk mijn artikel (vaak een onrustige inkubatietijd de vorige zater- en zondag behalve als mij een mooie gedachte ingevallen was, die al weken tevoren in pakkende zinnen neergelegd was), dinsdag kwam het af, werd getikt; woensdag werden de cyclostyle afdrukken gerold en donderdag gingen ze weg. Dan de rest van de week voor speciale artikelen, bij voorbeeld voor de Leipziger Volkszeitung (hoewel daar nu niet zoveel stof voor overbleef, ondanks de herhaalde aansporingen van Mehring; meest alleen als het te scherp tegen de reformisten ging om het zomaar door alle geabonneerde kranten te laten zeggen, of als ik er te veel deskriptiefs uit andere bronnen, dus niet van mijzelf, in had. Zo bij voorbeeld een artikel 'König Petroleum' naar aanleiding van een 'King Kerosine' in de International Socialist Review).[45] Een andermaal over 'Türken und Araber', de stof grotendeels ontleend aan de Franse deskundige over de Oriëntproblemen Victor Bérard.[46] Daarbij gebeurde het, dat ik bij Kauts zittende, hem en Wurm hoorde praten over dat artikel, en Wurm zei, zoiets hadden wij moeten hebben in de Neue Zeit, en Kautsky antwoordde: ik zal eens bij Mehring informeren naar de auteur—waarop ik bescheiden zei, dat ik het was: ik had die beoordeling niet verwacht en vond altijd dat al die mensen die in de Neue Zeit schreven zo verschrikkelijk deskundig en zeker waren,

dat ik me daar nooit aan meten kon, en mij in de Neue Zeit beperkte tot het maken van een 'Zeitschriftenschau'—dat had, meen ik Luise gesuggereerd om ons aan een regelmatige bijdrage voor ons inkomen te helpen. Ik heb hiervan dankbaar gebruik gemaakt, vooral om aan de Duitse lezers veel inzichten en feiten uit andere landen voor te leggen, met een soort diabolisch genoegen om inzichten die ver van de hunne afstonden, zo duidelijk en logisch en overtuigend mogelijk voor te leggen.

Ik had in werkelijkheid al heel wat aan de Neue Zeit meegewerkt, en deed het ook verder, maar steeds door theoretische artikelen, die buiten de onmiddellijke strijd stonden. Stof daarvoor kwam vooral, doordat Kautsky mij, reeds toen ik nog in Holland woonde, boeken en geschriften ter bespreking zond, om daarover in de Bücherschau te schrijven. Het gevolg was, dat ik allerlei antisociaaldemokratische lektuur in handen kreeg, die juist geschikt vond, om daaraan onze eigen opvattingen te demonstreren, en dus mijn eerste boekbesprekingen lange stukken werden, geheel onevenredig aan de betekenis van de besproken boeken. Zo mijn eerste over een boekje van een zekere Penzias.[47] 'Was wird der Kerl stolz sein', zei mij later Kautsky. Wieso, was mijn vraag, ich habe ihn doch gehörig vermöbelt? Ja, was het antwoord, das ist für diese Leute Ruhmeszeichen, aber dass ihm zwei volle Seiten in der Neue Zeit gewidmet wurden, das hätte er sich nie geträumt. Na die paar eerste proeven werd ik ook korter, want men kon niet altijd hetzelfde herhalen. Maar soms gaven zulke geschriften aanleiding om er een geheel artikel bij af te spinnen. Zo eens over Sozialismus und Anarchismus, naar aanleiding van een Frans auteur;[48] ik geloof achteraf dat ik de tegenstelling daar wel wat te apodiktisch heb gemaakt. Later heb ik met veel bevrediging een artikel over 'Energie und Wirtschaft' (of zoiets) geschreven, tegen een poging van physisch-deskundige zijde om ekonomie op fysika te baseren, door waarde tot energie terug te brengen (beide arbeid); daartegenover scherp het maatschappelijk karakter van de waarde in het licht stellen.[49] Het is een telkens begrijpelijk pogen van die zijde; ik heb er veel later (ik meen ± 1925) weer eens mee te maken gehad door een brochure van ik meen een Dr. Dickmann,[50] die het marxisme wou vernieuwen door scherpe kritiek op de gangbare begrippen; hier beperkte zich mijn kritiek tot een brief, waarin ik hem terecht wees op dit zelfde punt (ik vond later ontwerpbrief in de brochure liggen, dus misschien bezit ik die nog).[51]

Eenmaal kwam ik op half politiek terrein toen onze oude vriend Troeleman in de Monatshefte—waar hij dus eindelijk beland was waar hij hoorde—een stuk had geschreven over 'Das politische Sys-

tem der Sozialdemokratie'. Toen kon ik het mij niet verkneifen, hem onder dezelfde titel in de Neue Zeit à faire te nemen.[52]
Een ander onderwerp, waar ik aan de uitwerking zelf veel plezier had was dat van het artikel 'Ein wissenschaftlicher Kulturkampf'. In februari 1907, eigenlijk in verband met de verkiezingsstrijd op die tijd, vond een openbare debatvergadering in Berlijn plaats over Darwinisme tussen pater Wasmann[53] en een aantal liberale natuuronderzoekers, zoölogen meest. Het boek, waarin professor Plate[54] deze diskussie publiceerde, kwam ook bij de Neue Zeit. Kautsky wilde het aan Eckstein geven, als zoöloog, maar ik nam het eerst eens mee, en vond er, vooral toen het boek van Wasmann over hetzelfde ook was verschenen, zoveel interessants aan, dat ik daar het genoemde artikel op bouwde.[55] Deze bemoeienis met de kwestie, die hier als een hoofdpunt van verschil en diskussie, maar onder volkomen onwetendheid aan beide zijden, achter stond: het ontstaan van de mens, was voor mij aanleiding me daarin verder te verdiepen en er een brochure over te schrijven.[56] Verder valt in deze tijd ook nog een stukje naar aanleiding van Simmel's boekje over Religion, ik meen dat het Das Wesen der Religion heet.[57]
Een andere vorm van werk voor de partij werd gevonden door uitnodigingen van andere plaatsen om daar te komen, hetzij voor enkele vergaderingen, hetzij voor wat langere kursussen—het ging steeds onder 'Bildungsvortrag', vaak ook van een 'Bildungsausschuss' uit, en handelde trouwens ook nooit over direkte politieke kwesties. Deze reizen naar andere plaatsen waren meestal zeer genoegelijk, enerzijds door het direkte doel (en de grote plaatsen betaalden behoorlijke beloningen) van aan een arbeidersgehoor een theoretische kwestie helder uit te leggen, anderzijds door het natuurgenot, reeds onderweg in de trein het zien van bergen en landschappen, en dan overdag (want de voordrachten waren steeds 's avonds en zondags) grote wandelingen in de omgevingen, meestal van de mooie Duitse middelgebergten, waarbij ik tegelijk mijn onderwerp overdacht. Die kombinatie van geestelijk werk en mooie nieuwe natuurimpressies is steeds een bron van het grootste genot geweest.
Nu haal ik in mijn herinnering deze verschillende uittochten wat door elkaar, daar mij de brieven en kranten ontbreken om na te zien; voor een deel vonden ze ook later van uit Bremen plaats. Een vond er plaats in begin september 1907, blijkbaar afgesproken nog tijdens de partijschool of door zomerkorrespondentie, te houden vóór de school begon (1 oktober), waarvoor we dan begin september uit Holland waren teruggekomen. Ik herinner mij, dat ik vanaf die kursus, ik meen in Frankfurt, langs de Rijn naar de partijdag in Essen reisde,*[58] om die bij te wonen; Frankfurt ligt me bij, omdat

we begonnen met in Heidelberg een bergtochtje op de Königsstuhl te maken, en dat Rudolph uit Frankfurt[59] er bij was, en ik mij toen verbaasde (het was mijn eerste bergklimtocht) over de langzame doelmatige doodgraverspas, waarmee hij het steile pad inzette. Kurieus dat men in zo'n geval vergeefs zijn herinnering nazoekt naar vaste punten, waaraan aan te knopen is. In Königswinter samen de Drachenfels op (net kermisgedoe). Ik ben toen een extra dag in Königswinter gebleven, om het Zevengebergte door te wandelen via Wolkenburg, Lohrberg, Grosse Oelberg naar Petersberg, waar toen ik in 't restaurant zat, fel onweer losbarstte.[60]
Van de 'Vortragszyklus' in Frankfurt en omgeving herinner ik mij niet meer wat precies het onderwerp was. Het was voor de binnenstad een serie van meer dan één; en dan in omliggende plaatsen en voorsteden óf maar een, óf dezelfde meerdere [keren]. Ik herinner me dat Jet Holst mij hotel Frankfurter Hof aanbevolen had (naar ze later zei, omdat daar zo mooie bloemen voor 't venster stonden) maar na twee dagen ging ik weg, het was veel te chic en te duur; daarop naar een volkshotel, dat de Genossen mij aanbevalen, maar dat mij toch te cru en *te* eenvoudig was, zodat ik weer verhuisde, nu naar een van de vele Geschäfsreisende-Hotels vlak achter het station, en dat was net zoals ik het kende en wenste. Ik leerde daar, behalve Dittmann[61] en Rudolph, geschikte leidende krachten, ook Frau Rudolph kennen, een zeer ijverige belangstellende en ontwikkelde Genossin, die veel goed werk voor de arbeidersvrouwen in de beweging deed. Had ook een avond in Hanau, de diamantwerkersstad, waar ik overdag al bij de plaatselijke leider, partijgenoot Gustav Hoch[62] kwam, een sympathiek man van Joodse bloede, rustig, gematigd, verstandig, waarmee ik een grote wandeling door de omgeving deed. Was daar 'Arbeitersekretär', dat is aangesteld door Gewerkschaftskartell (en partijafdeling?) voor alle soort hulp en advies aan arbeiders. Ook leerde ik daar in Frankfurt Max Cohen[63] kennen, een intellektueel, met vele eigen opvattingen, sterk ethische inslag, van wie ik dacht, dat hij daardoor evengoed een sterk idealistisch-revolutionaire weg zou kunnen inslaan, als ook naar geheel reaktionaire mystiek. Met hem maakte ik een grote tour door het Taunusgebergte, naar de Fuchstanz, en langs een forellen beekje.
Ook naar Leipzig ben ik van uit Berlijn nog eens voor een voordracht gereisd; ik herinner mij, dat in eind november of begin december, op de dorre vlakten achter Jüterbog, langs de Bahn berken in goudgeel vol blad stonden, zo mooi als nog nooit gezien. Waarschijnlijk was dat de voordracht over 'Marxismus und Darwinis-

←* ja [P. in de kantlijn]

mus'.[64] Dit was een populaire vorm van hetzelfde onderwerp dat ik in het Neue Zeit-stuk over de theoretische Kulturkampf had behandeld. Ik heb bij de uitwerking van dat thema, naar ik meen, ten eerste de relatieve plaats en betekenis van de kontroverse en verband Socialisme-Darwinisme goed duidelijk gemaakt; en daarna de kwestie van het ontstaan van de mens behandeld. Ik herinner mij nog precies, hoe ik met indringende logika de grote zaal met arbeidershoorders toesprak: 'während der Mensch statt direkt anzugreifen, sich zu dem Werkzeug, der Waffe wendet, wendet sich auch der Gedanke auf den Umweg, über das Werkzeug. *Weil* der Mensch tatsächlich den Umweg folgt, *deshalb* muss der Gedanke auch diesen Umweg einschlagen'. Ik weet, dat ik deze voordracht ook in Stuttgart heb gehouden, want na afloop nog rondom de tafel in het café zittend, zei Westmeyer:[65] also, nun haben wir gelernt, dass die Löwen nicht mit ihren Schwanz kämpfen. Toch is het mij of ik toch ook de zaal in Leipzig voor me zie; vermoedelijk is de voordracht op beide plaatsen gehouden. Ze is in Leipzig als brochure uitgegeven,[66] natuurlijk wat uitvoeriger en precieser bijgewerkt; ik beschouw dit als een van de boekjes die mij het meeste voldoening hebben gegeven.

Met Stuttgart ben ik nog vaker in betrekking gekomen; en deze tochten naar Stuttgart behoren tot mijn beste herinneringen. Enerzijds door de natuur van het Zwabische landschap: ik ging van [het] Anhalter Bahnhof met de nachttrein, sliep met mijn hoofd in een hoek bij 't raam, en toen 't 's ochtends licht was, gingen we door een schilderachtig rivierdal, al in Württemberg. (Dit kan ook de eerste tocht—1909—naar Zürich geweest zijn; want Horb en Singen herinner ik mij van dezelfde reis; dan op de terugweg is Stuttgart bezocht). Stuttgart ligt in een kom, rondom de heuvels van zwarte Jura (Lias)[67] met mooie beukebossen en daar achter velden en akkers. Wanneer het verblijf, zoals later telkens langer, soms een hele week duurde, voorzag ik mij 's ochtends van fruit, overvloedig daar, bij voorbeeld aan 't station, en van Kuchen (tussending van zoet wittebrood en koek), deed daarmee mijn lunch boven in de bossen, dronk ergens een kop koffie, kwam tegen vier uur weer beneden, ging eten en mij prepareren voor de avond-spreekbeurt. Maar de tweede attraktie was daar het geanimeerde partijleven. Te voren hadden, als bijna overal in Zuid-Duitsland de reformisten daar het rijk alleen gehad. Maar nu was daar een jonger redakteur, Westmeyer opgekomen, als spreker feitelijk van de groot industriële arbeidersbevolking van Stuttgart, Cannstatt, Türkheim en dat hele industriedistrikt; en hij had al gauw veel helpers en medewerkers, allen de arbeiders in dezelfde zin vertegenwoordigend, en nu steeds werkend

op principiële marxistische voorlichting. In de stad waren ze geheel de meerderheid, en alleen door het platteland konden de oude reformisten zich nog handhaven. Westmeyer was een vurige en ijverige persoonlijkheid, vol initiatief, toch steeds bedachtzaam en bij de hand in alle praktische zaken. Het gevoel, dat de arbeiders daar niet enkel naar zo maar een voordracht kwamen luisteren, maar het besef hadden, dat ze dat nodig hadden, en het wilden gebruiken in hun dagelijkse strijd, met een doel, gaf altijd een bijzondere kleur aan de voordrachten in en de uitstapjes naar Stuttgart. Precies in welke jaren ik daar geweest ben, en wat telkens het thema was, weet ik nu niet meer.

Ik meen dat ik van Berlijn uit ook eenmaal naar Zürich ben geweest, maar dat verwar ik misschien met een latere keer vanuit Bremen. (Dit is inderdaad in 1909 geweest).

Een ander soort uittochten was het bezoek aan partijdagen. De eerste die ik in Duitsland meemaakte, was in Essen. Ik herinner mij hiervan alleen, dat ik in het hotel waar ik was, nader in kontakt kwam met Clara Zetkin.[68] Ik wist van haar werk als redaktrice van Die Gleichheit, het orgaan van de sociaal-demokratische vrouwenbeweging; nu zag ik zo heel sterk, wat er regelmatig, hard en plichtmatig gewerkt werd in al die partijfunkties; het was alles zo geregeld en ernstig, dat ik en onze hollandse vrienden mij zelf voorkwam als een troepje loslopende artisten, die wel eens met vuur wat doen, maar dan weer hun eigen gang gaan, aan geen regelmatige werkplicht gebonden. Misschien dat wij Hollanders daardoor theoretisch meer en wijsgeriger kunnen denken; maar die Duitse partijmensen wortelen vaster in de massa, hebben daardoor onwrikbare stevigheid, ten goede en ten kwade.

Het volgende jaar, in 1908, namen Kautsky en Luise en Schulz etc. me mee naar Nürnberg;[69] ze zeiden, terecht, dat voor mijn Korrespondenz het nodig was dat ik zelf de mensen leerde kennen, en de dingen zag gebeuren. Ik heb toen natuurlijk ook allerlei mensen gezien en gesproken; maar er is mij geen bepaalde persoonlijkheid van bij gebleven. Wel kreeg ik een sterke indruk van het inwendige partijleven. Er was een soort oproer der Zuidduitsers te berechten, die het recht wilden hebben, in hun landdagen vóór begrotingen te stemmen, dus aan politiek spel mee te doen, zonder zich door de grote klassentegenstelling, die zo scherp in de rijksdag tot uiting kwam, te laten beheersen. Ze hadden zich nu alle samen verbonden, om zo de Noordelijken te imponeren en te weerstaan. Ik zag die dingen blijkbaar wat anders dan de geroutineerde partijlui. Toen Timm,[70] de Beier, namens hen gesproken had, vond ik dat hij heel veel goede argumenten had gegeven, de moeite van diskussie

waard; en toen zei Lensch tegen mij en een paar anderen: 'der Dummkopf, statt Mässigung zu plaidieren, hat er die Berliner gereizt und angegriffen, das wird ihm eingebläut werden.' En toen ik lunchen ging met een druk en opgewonden groep van Rosa, Kautsky, Luise en anderen, en hoorde met hoeveel felheid, alsof de wereld er van afhing, ze er over spraken, en de kansen afwogen van verschillend scherpe vormen van moties, toen kon ik mij tot die felle gevoelens niet opwerken. Voor mij was de hoofdzaak, dat deze lui de kranten beheersen en gevoelens weerspiegelen, en ook zelf weer aankweken, van arbeiders in veelal kleinbedrijf en op 't platteland, of indien grootindustrieel, toch in zulk milieu; en dat voor hen de strijd voor burgerlijke vrijheden toch nog de wezenlijkste behoefte is. Door het ontbreken van die burgerlijke vrijheid zien ze dat als een stuk socialisme, en sluiten het er bij in. Dat is zoiets natuurlijks, en begrijpelijks. De strijd is dus wel nodig, vooral om over de hoofden van die leiders heen de arbeiders steeds beter begrip bij te brengen. Maar die opwinding en verontwaardiging van mijn vrienden over dat breken van de partijdiscipline kon ik niet delen. Maar ik zat er niet bij als iemand die zich [van] een hoger standpunt bewust is; omgekeerd voelde ik dat steeds als een tekortkoming van mij zelf, dat ik het gewicht zo weinig meevoelde, dus mij zo vaak liet mee voelen door de argumenten van de anderen en daarvan niet dadelijk de onbeduidendheid inzag. Natuurlijk hadden mijn vrienden gelijk, dat er fiks op in geslagen moest worden, opdat er geen vrijbrief aan willekeurig opportunisme werd gegeven, want die bekrompen, burgerlijk voelende politici zouden dan alle perken te buiten gaan in de richting van liberalisme.

Ik heb daarvan echter de mooie herinnering van de verbinding met telkens doorkruisen van die mooie oude stad, de Lorenzkirche, de Burcht, de Rialtobrug, het Dürerhuis, de markt; meestal in aardige gesprekken met partijgenoten uit allerlei plaatsen, die ik daar ontmoet heb.

Van de partijdag van het volgende jaar, in Leipzig in 1909,[71] heb ik geen enkele herinnering, dus ik vermoed dat ik er niet geweest ben; of daar dit wat vreemd is, dat er niets gebeurd is, dat enige indruk op mij heeft gemaakt.

Dit waren alles de uitstapjes naar andere plaatsen. Maar de hoofdzaak was toch het leven in de plaats zelf. Zehlendorf was een villavoordorp, niet aaneengebouwd met Berlijn, zoals Friedenau en Steglitz; er was dus geen industrie, geen arbeidersbevolking, en ik vond daar geen partijafdeling, waarmee ik iets te maken kreeg. Het verkeer was alles met de kopstukken en funktionarissen. Wij waren dikwijls gast bij de Kautsky's, ook ik vaak alleen, daar An door

Tonneke meest niet mee kon, als het besprekingen overdag gold. Daar ontmoetten we dan allen, die bij hen kwamen. Heel vaak ook, in de zomermaanden, kwamen ze zondags onze kant uit. Ausflug machen op zondag is gewoonte bij de Berlijners; de mooie omgeving van heuvelachtige zandige dennenbossen, met de vele meren is er ook juist geschikt voor. Nu werd voor hen vaak ons huis en omgevende bossen een vaak gekozen doelpunt. Dan kwamen de jongens Kautsky mee, de Block's,[72] redakteur aan de Vorwärts waren er vaak bij, Wurm en zijn vrouw Mathilde, Hilferding en zijn vrouw Margret; onze Ton was meest de jongste van het gezelschap, dat tesamen de bossen introk; Tönnecken, placht Mehring te zeggen. Of bij slecht weer bleven ze bij ons thuis hangen, werd thee geschonken, Abendbrot gegeten. Ik herinner mij een keer, dat ze charades opvoerden: de Kautsky's hadden toneelbloed in zich,[73] en deden dat met animo: eens werd uitgebeeld panne (een door elkaar rollen bij een auto-ongeluk) guck (allen door buizen rondkijkend): kombinatie voorgesteld door een pianotrommelend, een door een kijkerbuis naar de hemel kijkend, een een artikel schrijvend, voorstellend het begrip pannekoek. Of: Emanzipation, ontbonden als Ehemann (Karl Kautsky die door zijn vrouw met de pantoffel krijgt) zieh (trekken aan een touw) en Passion (Karl Kautsky zich voorstellend aan het kruis uitgestrekt en de kruiswoorden uitroepend). En een groot aantal anderen. Er was steeds levendige belangstelling voor alles wat kunst en wetenschap betrof; de echtgenoot van Clara Zetkin (dit was de naam van haar eerste man) met wie ze dicht bij Stuttgart woonde, was zelf schilder.

Ook brachten we nu en dan bezoek aan de Schulzen in Steglitz. Dat was dan een iets kleiner sfeer, van de zeer ontwikkelde Schullehrer. Gertrud Schulz was vroeger op een kantoor geweest en vertelde wel, hoe moeilijk de houding soms was in die eerste tijden met niets dan mannelijke kollega's. Hij steeds vol van de kwesties van Bildungswesen en Parteischule. Ze hadden twee dochtertjes; en het was voor ons steeds een punt van vermaak, dat hij, die boeken geschreven had over de opvoeding in huis, in zijn eigen kinderen zo slecht daarin geslaagd was, dat er altijd geharrewar was. (Trouwens ook Julian Borchardt,[74] die een aardig brochuretje had geschreven: Wie soll man die Kinder ohne Prügel erziehen? was er om bekend, dat het bij zijn kinderen niet geslaagd was). Schulz had niets van enige genialiteit aan zich, maar was een door en door trouwe, betrouwbare, ijverige en bekwame werker. Hij heeft later een groot boek over 'Die Schulreform der Sozialdemokratie' geschreven, dat juist diezelfde eigenschappen vertoont, en zo een goed beeld geeft van wat er in de Duitse arbeiders als beste streven omging.

6. Wandeling van sociaal-demokraten op zondag in de buurt van Berlijn. Achterste rij v.l.n.r. Rudolph Hilferding, Minna Ledebour, Minna Kautsky (moeder van Karl Kautsky), Luise Kautsky, Anna Pannekoek-Nassau Noordewier, mw Block, Georg Ledebour, Anton Pannekoek met zoontje Tonneke; voor hen knielend v.l.n.r. Karl Kautsky, Hans Block, Mathilde Wurm. Op de grond de jongens Kautsky en kinderen Block (IISG).

Van één bezoek bij de Schulzen is mij een zeer sterke indruk overgebleven. Op een dag in juni 1908 zaten we bij hen op hun balkon pratende; toen merkten we ineens dat het al laat was—onze laatste trein naar Zehlendorf was even over twaalf—hoewel het nog zeer lichte schemering was. Ik maakte opmerkzaam op die grote helderheid: in het Noorden sterke rode strepen aan de horizon zoals anders kort na zonsondergang. Ik zou het geval anders misschien vergeten hebben als niet een week daarna een klein feuilleton-schetsje in het Berliner Tageblatt stond, vertellende van een Liebespaar, 's avonds in de kring, verlangende dat het donker zou worden, en het werd maar niet donker die nacht. Dus anderen hadden het geval ook opgemerkt. Eerst ruim tien jaar later werd het geval opgeklaard doordat ik las van de reusachtige meteoorval in Siberië, toen eerst ontdekt, die daar tien jaar vroeger, op 28 juni 1908 meen ik, een gehele onbewoonde provincie had verwoest, en waarvan nu de sporen in records van allerlei toen onverklaarde verschijnselen was neergelegd, o.a. in sterke schemeringsverschijnselen.

Aantrekkelijk waren ook steeds de bezoeken bij de Lewitin's, die zeer armoedig-eenvoudig ergens in Berlijn woonden; de vrouw, Manja, vriendin van Jet Holst, op wie ze leek, altijd vol vuur; hij Samuel (CAMUΛ) een zware Russische Jood, vol ernst steeds over pedagogie en filosofie pratend, was leraar in een Joodse school geweest en liet ons van zijn methoden zien; had later bij Wundt in Leipzig gestudeerd. School-hervorming en -opbouwen was zijn ideaal; en later, na de Russische revolutie is hij daar ook aan het hoofd van [het] schoolwezen geplaatst, en kon veel van zijn idealen verwezenlijken. Er waren meer Russen met wie we toen in kennis kwamen; allen voor de kontra-revolutie uitgeweken, allen vol van vurige revolutionaire hartstocht, zo heel anders dan de zwaar-solide Duitsers.

Die jaren in Zehlendorf gaven dus velerlei voldoening. Ten eerste door het veel buiten in de natuur zijn. We maakten grote wandelingen met de Ledebours, onze onmiddellijke buren, of togen met de wagen met Tonneke naar het bos in de buurt, of bleven op het veld, vol met gele immortellen (Helichrysum); ook vond ik daar de uit Holland niet bekende Senecio vernalis die bezig was, vanuit het Oosten steeds verder zich naar het Westen uit te breiden en de Elbe al overschreden had. Of wij togen naar het dorp Machnow om in een grote groentetuin groenten en fruit te halen, (het stond daar aan de wegrand vol met Saxifraga granulata), of naar het Rittergut (dat wil zeggen reuzenboerderij) Düppel waartoe de reuzenakkers behoorden waar wij steeds op keken. Zo groeide Ton daar vol mooie natuurindrukken op, maar net te jong om hem bij te blijven. Tege-

lijk muziekleven in Berlijn, koor van Ochs, Lortzing-theater voor opera's.
Dan kwamen de bezoeken uit Holland. Jet Holst was dikwijls bij ons, ging dan ook meest bij de Lewitins. Soms kwam ook Herman en logeerde op een sofa.* Vaak ook muziekbezoek, leerlingen van onze schoonzuster Aaltje Noordewier-Reddingius,[75] die voor verdere opleiding in Berlijn moesten zijn (bijvoorbeeld 't eerst Colly Adema). Later kwam een Estlands musikus, organist, Tobias, die we bij Heinrich Schulz ontmoetten (zocht werk en verdiensten bij de Bildungsausschuss) vaak bij ons, gaf pianoles aan An; later is hij in Bremen in kontakt met Böse[76] gekomen, komponeerde (Schmiedelied).** Ook kwam zo nu en dan Marcus van Blankenstein, korrespondent Nieuwe Rotterdamse Courant in Berlijn, nog [een] kennis uit Leiden, bij ons in Zehlendorf.
En dan daarnaast het verkeer met een zo intensief partijleven, dagelijks te horen en mee te leven in alle kwesties, die de Duitse partij en politiek beroerden, en daartussen ook uit andere landen. En toch was er iets in, dat op den duur niet bevredigde. Wij zagen alleen de kopstukken, maar niet de arbeiders zelf. Zo heel anders dan ik uit Leiden gewend was. Allen, die wij spraken, waren Schriftsteller, redakteuren, Sekretäre, Vorstände, Parlementariers, allemaal interessante mensen, van allerlei soort, waarmee en waarover gediskussieerd en getheoretiseerd kon worden. Maar het was als leefden wij alleen tussen de goden, op een hogere verdieping, en niet tussen de mensen. Dat gaf iets abstrakts, iets steriels aan alle denken en betogen. Ik voelde het in mijn Korrespondenz zelf, in de moeite die het mij vaak kostte, alsof ik niet in een levende aardbodem wortelde. Er stond in de kranten wel veel over de arbeiders, hun vergaderingen en demonstraties, maar ook daarbij waren het aldoor redevoeringen van de leiders, stijloefeningen van de redakteuren die men las. En vooral, waar wijzelf steeds meer op de gevoelens en daden der arbeiders wezen, die in tegenstelling tot het parlementair gepraat, vernieuwing moesten brengen in massa-akties, voelde ik iets hols in al wat ik er over zou willen zeggen, doordat ik de werkelijke arbeiders niet zag of ontmoette. Waarin wij leefden was een aparte wereld, niet de echte werkelijke wereld. Ik had zeer sterk het gevoel dat al die mensen, die funktionarissen, hoe scherp ze [ook] in richting tegenover elkaar stonden en elkaar bestreden, toch in de soort van hun werk één pot nat waren, bij elkaar behoorden als een aparte groep, als een soort begripswereld tegenover de reële wereld,

* H[erman] en Wies kwamen elke Kerstmis [P. in de kantlijn].
** muziekhistorie [P. in de kantlijn].

een groep met tenslotte ook een soort belangengemeenschap (Verein Arbeiterpresse, waarvan we allen lid waren). Het was als ging al onze diskussie en ons praten over de hoofden heen—ik hoopte wel dat de arbeiderslezers dat, wat ik schreef, zorgvuldig zouden lezen en er voor hun begrip veel aan zouden hebben—als een wind die alleen wat aren heen en weer beweegt. En die bovenwereld van funktionarissen was zichzelf daarvan nooit bewust; zij kwamen ook weer alleen met Vormänner in aanraking, en evenzo op de partijdagen; zij konden natuurlijk niet anders zien en denken dan dat zij de woordvoerders, de mondstukken van de arbeiders waren, van wat die gezegd wilden hebben. Ik had het gevoel, dat de arbeiders er wel mee instemden, maar dan toch als een andere taal, henzelf vreemd, en dat er in henzelf nog wel wat anders zat, dan deze funktionarissen konden uitspreken en meevoelen. Dat voelde ik steeds meer als iets onbevredigends, alsof ik een beetje in een schijnwereld leefde, ver van de werkelijke arbeiders-wereld.
Daar kwam de materiële kwestie bij. Zo nu en dan kwam het voor dat een krant voor het abonnement van de Korrespondenz bedankte, meestal op grond van bezuiniging en financiële moeilijkheid; was het geen grote krant dan wist ik hem soms als 10 Mark-klant te houden. Dan was ik zeer teneergeslagen, en nam aan—vooral ook als ik moeite had een onderwerp voor een volgende te vinden en er kunstmatig iets bij sleepte—dat de Korrespondenz hun niet voldeed, dat de kwaliteit niet goed genoeg was, of dat ze van dit soort Aufklärung, als een luxe er bij, niet meer gediend waren. Ik voelde me als een kruidenier, die zijn klanten ziet verlopen, en zag scherp de tegenstelling tot de vast gesalarieerde mensen, die wisten dat ze vast op hun inkomen konden rekenen.
Onder die omstandigheden spraken Pieck (die nog steeds in Bremen Parteisekretär was) en Schulz er nog wel eens met mij over, dat de Bremers nog altijd bij hun wens bleven, om mij in een dergelijke funktie als aan de Parteischule bij hun in Bremen te zien. En nu begon ik daar oren naar te krijgen. Want, zeiden ze, dan kom je daar inderdaad in die direkte konnektie met de arbeiders zelf, waaraan je zozeer behoefte voelt. Zo groeide, onder veel aarzeling in het begin, het plan om aan de uitnodiging van de Bremense partijgenoten gehoor te geven. Vanuit Bremen kwam nu een duidelijk omschreven voorstel, dat ik in dienst van de Bildungsausschuss, betaald half door de Parteiorganisation, half door het Gewerkschaftskartell, als 'Lehrkraft' zou optreden, om kursussen en voordrachten te houden over principes en theorie, marxistische theorie en socialistische beginselen. Alles wat zij voorstelden en deden, droeg de stempel van royaliteit en respekt voor wetenschap, maakte dus een uiterst gun-

stige indruk. Aldus besloten wij om naar Bremen te gaan; An ging [er] heen om een huis te huren, dat op 1 april 1910 ingehuurd werd.
Voor wij gingen, maakten we echter eerst in Berlijn nog wat van de beweging mee. Er was in de voorafgaande jaren in de partij een sterke beweging ontstaan om het drieklassenkiesrecht voor Pruisen aan te pakken, te agiteren voor algemeen, gelijk, direkt, geheim kiesrecht voor alle aparte staten; en daarover liep de strijd over de massastaking vooral, of deze als aanvallend wapen tenslotte in deze aktie zou kunnen dienen. Er waren in de laatste jaren al vele betogingen in vergaderingen en ook op straat gehouden. Nu was er beweging in de regering gekomen, en ze had een ontwerp tot wijziging voorgesteld, natuurlijk niet om aan de eisen der arbeiders tegemoet te komen, maar om het ten dienste van vastere verzekering der heersende klasse wat te moderniseren. Ik had zelf ook al aan deze kwestie enige keren Korrespondenz-artikels gewijd.[77] Nu zouden er weer demonstraties plaatsvinden om tegen dit misbaksel te protesteren. In Berlijn riep de partij de arbeidersmassa's op om allen naar het Treptowerpark, ten Zuidoosten van de stad te komen en daar te betogen. De politiepresident van Berlijn had reeds te voren de betoging verboden in een korte proklamatie, met deze krachtige zin er in: Die Strasse dient lediglich dem Verkehr.[78] De partij, nu eens standvastig, hield vol en van het Parteivorstand kwam de aanwijzing: niet wijken, wij demonstreren Zondag toch.* Zo was de toestand gespannen. Ik kreeg in die week toen ik even in Friedenau was, van Kautsky de boodschap, dat ik die Zondagochtend (6 maart 1910) bij hem aan huis in Friedenau zou komen, dan gingen wij allemaal samen, met de Friedenauer Genossen (van hun Obmann had Kautsky de marsroute ontvangen) naar de demonstratie.
Zondagochtend kwam ik, vond er Rosa, Eckstein, Hilferding en nog enigen meer, nog wachtende op het afgesproken sein; en ondertussen ontwikkelde zich een gesprek over wat daarna, en natuurlijk speciaal over de Massenstreik. Daarover waren Rosa en Karl het niet eens; zij zag, naar wat ze in Rusland beleefd had, dat zulk een aktie moest uitgroeien buiten de kontrole van Parteivorstand en leiders, en door de massa's in eigen vormen verder gedragen en ontwikkeld; hij daarentegen vond het absoluut noodzakelijk dat de beweging streng onder kontrole van de Vorstände bleef. Ik viel Rosa bij, en verdedigde hetzelfde standpunt met verdere argumenten. Maar wij tweeën bleven met onze opvatting alleen staan; alle anderen waren het eens met Kautsky. Ik kon hier dus het eerste duidelijke blijk konstateren dat er nu, onder de marxistische verdedigers

* 6 maart 1910 [P. in de kantlijn].

van de Massenstreik, een scheiding der geesten optrad, die later steeds dieper en meer uitgesproken voor den dag zou komen. Hier was het begin.[79]
Wij marcheerden af; maar de weg ging een heel andere kant uit dan naar Treptow. Wij togen naar het noorden, en weldra werd ons allen duidelijk, dat het Parteivorstand, om de politie te verschalken (die naar men wist het Treptowerpark met sterke macht van bereden Schutzleute had omringd) een andere verzamelplaats had vastgesteld, en dit alleen aan de Obleute der distrikten had meegedeeld, die allen hun scharen daarheen zouden leiden. En toen wij in de Tiergarten kwamen, het reuzenpark of bos ten westen van Berlijn, zagen we van alle kanten, van noord, oost, zuid, de massa's aanmarcheren, tot alles, wegen en bos met dichte drommen bezet was, die telkens Hochs op het allgemeine Wahlrecht uitbrachten. Daar kwam Karl Liebknecht[80] met een paar vrienden in een rijtuigje aanrijden, van waaruit hij een korte toespraak hield en, meen ik, een motie voorlas die met Hoera en handen opsteken aangenomen werd verklaard. Daar, plotseling, kwam van Berlijn uit langs de hoofdstraat, wat flikkerends aan; een troep bereden politie kwam aanrennen, die in Treptow wachtende, niemand had zien opdagen, toen geïnformeerd was, dat de socialisten in de Tiergarten demonstreerden, en er nu op afkwamen. Ze renden tot midden in de massa die de weg vrij liet en toekeek, een kort bevel, sabels uit de schede, en begonnen op de omstanders in te hakken. Groot geschreeuw en geroep van schande, maar de naasten vluchtten van de weg het bos in, en de ruiters hen hier en daar achterna. De beide jongens Kautsky, Felix en Karl, hadden Rosa ieder van een kant vastgepakt en trokken haar voort (zij was mank, en kon niet snel lopen) en toen er een ruiter op hen afkwam, schreeuwden ze hem iets toe van: zie je niet, dat deze vrouw niet snel gaan kan—en toen ging hij een ander doel zoeken. Ik zag enkele jonge kerels de Schutzleute honen, door hun vlak in 't gezicht het Hoch das Wahlrecht toe te roepen en dan snel achter het paard om weg te duiken. Er was een algemene beweging van aftocht; de politie, die tussen de bomen geen werkelijke charges kon doen, sloeg zo hier en daar nog op enkelen los, die niet snel genoeg liepen. Ik trok ook door het bos weer naar het zuiden, waar wij elkaar meest terug vonden en gezamenlijk terugkeerden naar Friedenau. Een goedgeslaagde demonstratie, hoorde ik mijn vrienden om me heen zeggen. Ik liep mee met een gevoel van neerslachtigheid. Ik had de arbeiders alleen maar zien weglopen, vluchten voor de sabels, niet trots als gesloten falanx er tegenover staande. Er zou nog heel wat moeten veranderen in hen en in hun onderdrukkers, een sterkere morele kracht in hen, voor er van een beslis-

sende wijziging in de machtsverhoudingen sprake kon zijn. Ik begreep wel, dat dit teleurgestelde gevoel onrecht deed aan het feit dat het voor het eerst was, dat ze zo demonstreerden, en dat het andere ook zou komen. Zo ging ik naar huis.

Het Vorwärts-verslag sprak van een te laat gekomen politie, die alleen nog maar op de resten van de reeds aftrekkende scharen inhakte, om haar ergernis te luchten. Het schijnt, dat men van beide kanten wat geleerd had, want daarna vond, een paar weken later, een nieuwe demonstratie, maar nu met vergunning van de politie, in het Treptowerpark en andere parken plaats, waarbij dus het Parteivorstand tegenover de politie een zekere aansprakelijkheid voor rustig verloop op zich nam; daar waren enige honderdduizenden aanwezig; wij waren er niet, en het is in onze kringen als het ware onopgemerkt gebleven. Dit bewijst al, dat we hier niet de pittige kracht in voelden van het weerstaan, van de rebellie. Ongetwijfeld heeft de kolossaalheid van deze demonstraties het Parteivorstand tot voorzichtigheid aangespoord, om niet de macht van de staat al te zeer te tarten. Tenminste dergelijke zijn niet meer zo voorgekomen.

Hier moet nu eerst vermeld worden, wat ik in de Berlijnse tijd nog met de beweging in Holland te doen kreeg. Terwijl ik zo nu en dan een stukje ter medewerking aan de Tribune zond,[81] zette dit blaadje zijn kampanje tegen de politiek van Troelstra en de andere politici voort. Er was altijd volop reden voor, want wat in de Kamer tegenover de liberale regering door de fraktie gedaan en gezegd werd, was zo volledig opportunistisch en reformistisch, dat kritiek, scherpe kritiek absoluut nodig was. Ik merkte daar niet zoveel van, daar mijn aandacht door de Duitse kwesties in beslag werd genomen. Maar eindelijk zag ik ook, dat het op een krisis uitliep. Troelstra wilde die kritiek niet verdragen, vond ze meer vijandig dan partijgenootschappelijk—dat was ook wel waar. Men stond feitelijk als vreemden, als vijanden tegenover elkaar. Er werd tenslotte een extra-kongres over bijeengeroepen, te Deventer in 1909, met het doel de Tribune te verbieden.[82] Had nu maar de gehele marxistische of Nieuwe Tijd-richting zich eens van zin achter de Tribune gesteld, dan was het misschien niet zo ver gekomen. Maar onder de 'marxisten' werden ook figuren als Wibaut en Tak gerekend, die wel zeer tegen Troelstra's autokratie gestemd waren, maar in hun hart hervormers, echte goedmenende reformisten [waren]. En Wibaut zei: ik bedank er voor om in een partijtje onder leiding van Wijnkoop te zitten. Dat kan men volkomen meevoelen; hij was al in de gemeenteraad van Amsterdam (waar hij later wethouder werd) en zag daar allerlei nuttig hervormingswerk, dat door hem aan te pakken was, als hij de massa's van een grote partij achter zich had. Maar tegelijk

voelde hij, dat als alle echte radikale marxisten met Wijnkoop mee zouden gaan, hij door de ultrareformisten geheel mat gezet zou worden. Dus deed hij zijn uiterste best om de minst beslisten bij zich te houden. Met Van der Goes ging dat niet moeilijk; die voelde dat alles niet zo fel, bleef liever rustig studeren en schrijven; hij was indertijd de man die vóór alle anderen tegen Domela Nieuwenhuis was opgetreden en zo de geestelijke vader van de SDAP geworden; zoiets kan men niet voor de tweede keer in zijn leven doen. En dan vooral niet om als satelliet van Wijnkoop op te treden; Wijnkoop met al zijn scherpte was toch geen eersterangs figuur, zelfs niet, ook in geheel ander genre, als politikus met Troelstra te vergelijken. Iedereen wist dat Van der Goes zeker niet solidair aan de kant van Wijnkoop zou staan. Onzeker was dit bij Jet Holst, die, vroeger steeds zo vast en klaar in het midden van de marxistische groep, nu wankelde, waarheen zij moest [gaan]. Zij voelde zich zo vast verbonden met de massa der gewone socialistische arbeiders, al waren die dan ook niet in staat en gewild tegen Troelstra's demagogie op te tornen; zij had evenveel gevoelsbezwaren, soort antipathieën tegen Wijnkoop en Ravesteyn als partijleiders. Vast en stevig alleen stond Herman; hij zag dat Wijnkoops kritiek op Troelstra's parlementair gedoe volkomen juist en goed was geweest, punt voor punt, en stond in dit geval geheel aan zijn kant. Ik zat in Duitsland en had dit niet zo precies gevolgd, maar voelde geheel met Herman mee. Ik weet dat ik een lange brief aan Van der Goes schreef,[83] met het betoog vooral de eenheid van de gehele marxistische groep niet te laten splijten: als ze nu allen eendrachtig achter de Tribune en haar recht van bestaan gingen staan, zou óf de uitbanning van hen allen door Troelstra niet aangedurfd worden: dan was zijn partij haar vlag en geweten immers kwijt; óf indien wel, [dan] zouden zij als groep zoveel moreel gezag hebben, dat een zeer groot deel van de oude partij aan hun zijde zou blijven. Lieten ze zich splitsen, dan zou zeker de kleine felle groep er uit gegooid worden, en was die mooie steeds zo samenwerkende geslotenheid verloren in nutteloos verzwakkend geharrewar. Tegelijk schreef ik ook een brief aan Wijnkoop, met dezelfde gedachtengangen en konklusie: blijf als één gesloten marxistische groep en accepteer zelfs het verbod van de Tribune, tesamen kunnen jullie dan zeker in de partij onder andere vormen hetzelfde bereiken. Maar toen ik ze verzond, wist ik al dat beide tevergeefs zouden zijn. De Tribunisten voelden zich als de mannen van de toekomst, en zagen op de oude Marxisten met hun alleen maar papieren kritiekjes met een zekere minachting neer. Er werd toen in Amsterdam gekonfereerd en gepraat en onderhandeld; Wibaut liet Jet Holst, die bij hem logeerde geen ogenblik los; als zij met Wijnkoop

konfereerde, bracht hij haar aan de deur en wachtte haar weer op, om haar geen ogenblik aan de verzoeking van de overkant over te laten. Overal in de partij waren zo, toen het kongres was aangekondigd, de diskussies en tegenstellingen tussen vroegere vrienden; pestkoppen en lammelingen waren de vriendelijke epitheta waarmee men elkaar wederkerig betitelde.

Op het kongres werd (na Troelstra's speech, eindigende: Druk ze dood, die scheurmakers!) aangenomen, dat de Tribune verboden werd; maar als vergoeding zou een 'Weekblad' als bijblad van Het Volk[84] verschijnen, onder redaktie van Jet Holst en Wibaut, waardoor aan de 'marxistische opvoeding' voldaan kon worden—en dat wel in de breedste lagen! waar de Nieuwe Tijd niet kwam!—maar zonder het gescheld op de politici in de Kamer. De Tribunisten weigerden te gehoorzamen, werden er uit gezet, en stichtten in maart 1909 een nieuwe partij, die ze Sociaal-Demokratische Partij (SDP) noemden.[85]

Maar nu was er op een vroeger internationaal kongres (ik meen 1904 in Amsterdam)[86] een besluit genomen, dat in elk land maar één socialistische partij mocht zijn (dat sloeg toen op Guesde en Jaurès). Sindsdien was er een 'Internationaal Bureau' gesticht te Brussel, dat als doorlopend verbindingsorgaan der partijen van alle landen moest dienen en de besluiten der kongressen uitvoeren, een begin van burokratisering van de Internationale. Sekretaris van dat Internationaal Bureau was Kamiel Huysmans,[87] zo'n echte Belgische tussenman, zonder enige marxistische of radikale overtuiging, evenmin overtuigde reformist, eigenlijk voornamelijk te karakteriseren als handige praatjesmakende funktionaris. Nu was in Holland een splitsing gekomen, dus verscheen Kamiel om in naam van de Internationale als de bemiddelaar ter verzoening te fungeren. Ik heb er zelf natuurlijk alleen maar uit velerlei brieven uit Holland over vernomen, van Wijnkoop, van Frank, van Herman, maar vooral van Wies Gorter. Wies was een zo eenvoudige opene ziel, dat ze door haar klare intuïtie iedereen in al dat gedoe volkomen dóór had, en haar brieven aan ons uit die tijd zijn wel de meest zuivere weergave van wat daar omging. Het was voor Herman een zware tijd; in de mening dat er een rustig jaar zou komen, waarin de Tribune wel voor de propaganda zorgde, had hij een groot aantal privaatlessen aangenomen, die zijn dagen door de week geheel vulden. Dus nu moest hij 's avonds en 's nachts er op uit, in Amsterdam konfereren met iedereen. Dat heeft zijn sterk gestel toen al erg geknoeid. Want het schijnt dat hij op Kamiel, en Kamiel op het Partijbestuur van de SDAP zoveel heeft weten in te werken, dat er een kompromis tot stand kon komen, geformuleerd door het Internationaal Bureau en

dat inderdaad het werken, zoals De Tribune te voren had gedaan, mogelijk zou maken. Maar dat wilden Wijnkoop en Ravesteyn niet: zij hadden zich al zo ingeleefd in de gedachte van een eigen partij met hen als chefs, dat ze zich niet meer in het oude verband wilden voegen. Zij kenden Troelstra en Vliegen te goed om niet te begrijpen dat het toch eindeloos geharrewar zou blijven. Op een of andere manier heeft Wijnkoop toen het kompromis weten te verijdelen, zo, dat de schuld op de anderen neerkwam. Zoals Herman naderhand tot me zei: Wijnkoop is zo iemand, dat als er twee wegen naar een doel zijn, een rechte en een kromme, hij persé de kromme kiest omdat hij de rechte niet vertrouwt.[88]

Het bleef dus bij de SDP als aparte partij. Door de listige verdeeldheid der Marxisten, mogelijk gemaakt door het lokaas van Het Weekblad, was het maar een klein groepje, vierhonderd man, die mee overgingen. En door het gedoe van het Internationaal Bureau dat een minderheid *wel* wou aannemen, gingen er toen gauw nog een aantal terug, onder anderen Mendels. Ik voegde mij natuurlijk ook geheel bij de nieuwe partij. Ook Marie van der Goes werd lid; zij vond, dat ze die ferme jongens niet in de steek mocht laten, nu Frank, zoals zij volkomen begreep, en Jet aan de andere kant waren gekomen. Maar voor een jaar voorbij was, kon ze tegen de voortdurende verhalen van Jet, als die kwam, en Frank, en anderen, over de gemeenheid of domheid der Tribunisten, als vrouwtje alleen, niet meer op en ging er dus weer uit.

Nu begreep de SDP dat ze tegenover de andere partijen van de Internationale haar standpunt en besluit toch behoorde te verdedigen. Herman vroeg mij, daarvoor over te komen uit Berlijn naar Bussum om samen het verdedigingsgeschrift in het Duits op te stellen.[89] An bleef in Berlijn. We hebben daar reusachtig zitten werken; telkens fietste ik naar Hilversum naar Frank, om materiaal over de oude geschillen te halen, dat hij indertijd voor zijn 'Verkeerde Partijleiding' had bijeengebracht. Daaruit blijkt, hoe weinig de persoonlijke vriendschappen door al deze felle partijstrijd hadden geleden. Het was, alsof wij ons steeds als de oude groep bleven voelen, waarvan sommigen als bij toeval bij het kerkje van Troel en anderen bij het kerkje van David waren terechtgekomen. Ik nam het manuscript mee naar Berlijn; men hoopte in het bestuur van de SDP dat mijn invloed in Berlijn kon strekken, hun een gunstiger stemming en opname te verzekeren. Toen ik er mee op de Vorwärts-drukkerij kwam, zei mij de Geschäftsführer, dat daar geen sprake van kon zijn, de Genossen zouden het niet begrijpen en zeker niet vergeven, als hun drukkerij die 'Parteispalter', al hadden ze honderdmaal gelijk, zou ondersteunen. Maar hij deed mij wel een partijgenoot-